

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА Олена Валентинівна

УДК: 341.176:341.231.14-053.2

**ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РАДИ ЄВРОПИ
У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

АНЦУПОВА Тетяна Олександрівна,
доктор юридичних наук, доцент

Одеса – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА.....	12
1. 1. Формування понять «дитинство» і «насильство над дитиною» у міжнародному універсальному і європейському регіональному праві.....	12
1.2. Розвиток міжнародних універсальних норм у сфері захисту прав дітей (1919–2015 рр.)	32
Висновки до першого розділу	43
РОЗДІЛ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ТА ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА	46
2.1. Правові стандарти та правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: визначення та систематизація.....	46
2.2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як особливий договірний механізм захисту дітей від насильства ..	63
Висновки до другого розділу.....	89
РОЗДІЛ 3. ДІЯ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РАДИ ЄВРОПИ ЗА ОКРЕМИМИ НАПРЯМАМИ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА ..	92
3.1. Концепція Ради Європи щодо позитивного виховання дітей та запобігання домашнього насильства.....	92
3.2. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від педагогічного насильства	100
3.3. Правові механізми Ради Європи щодо захисту дітей від примусової праці, експлуатації та сексуального насильства	107
3.4. Захист прав дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів за допомогою правових механізмів Ради Європи	114
Висновки до третього розділу.....	122

РОЗДІЛ 4. ЗАСТОСУВАННЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ МЕХАНІЗМІВ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА	124
4.1. Напрями вдосконалення законодавства України у сфері захисту дітей від насильства відповідно до стандартів Ради Європи	124
4.2. Застосування правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства в Україні	134
Висновки до четвертого розділу.....	170
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182

ВСТУП

Актуальність теми. Красномовним показником цивілізованості будь-якого суспільства і держави є ступінь захищеності дітей та інших вразливих груп населення. У сучасному світі дитина продовжує потерпати від варварських зловживань через «негативне батьківство», педагогічне насильство, воєнні дії або збройні конфлікти та багато інших факторів.

В Європі захист прав дитини є одним із пріоритетних напрямів міждержавного співробітництва. Україна активно розділяє такі прагнення: зокрема, під час головування України в Раді Європи (2011 р.) одним з трьох основних пріоритетів її діяльності було визнано захист прав дитини.

Рада Європи є єдиною європейською регіональною організацією, яка значну частину своєї діяльності спрямовує на підтримку, розвиток і захист прав дитини. Програмне співробітництво держав-членів Ради Європи у цьому напрямі доволі активне: одночасно діють програма «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми» та кілька кампаній, зокрема, «Захист дітей від сексуальної експлуатації та наруги сексуального характеру», «Правосуддя, орієнтоване на інтереси дітей» та ін. Механізми щодо реалізації цих проектів діють у рамках договірної, інституційної та програмної співпраці держав-членів Ради Європи. Особливості системи взаємопов'язаних правових та організаційних засобів щодо утворення та реалізації стандартів у сфері захисту дітей від насильства потребують наукового аналізу та осмислення, зокрема, у сенсі їх ефективної дії на рівні національних правових систем держав – членів Ради Європи. Для Української держави такі механізми розкривають додаткові можливості експертної, технічної та фінансової підтримки і співробітництва у сфері захисту дітей від насильства.

Вагомий внесок у дослідження міжнародно-правових механізмів захисту прав людини, зокрема механізмів Ради Європи, зробили такі українські вчені: Т. О. Анцупова, В. Г. Буткевич, Л. А. Луць, В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв, А. Л. Федорова, С. В. Шевчук та ін. Стандарти Ради Європи,

зокрема у сфері захисту прав дитини, досліджували Т. Бак (T. Buck), М. Балцерек (M. Balcerек), З. Б. Демічева, Дж. Ван Б'юрен (Van Bueren G.), С. Ракстон (S. Ruxton), М. Де Сальвіа (M. De Salvia), Т. Хаммарберг (T. Hammarberg) та інші.

Дослідженню міжнародних стандартів захисту прав дитини та їх імплементації до національного законодавства, зокрема законодавства України, присвятили свої праці О. І. Вінгловська, О. М. Гончаренко, К. Є. Демиденко, В. Н. Денисов, Н. М. Крестовська, Н. В. Лінник та ін.

Хоча українські та зарубіжні вчені приділяють достатньо велику увагу проблемам міжнародно-правового захисту прав дитини, можливості цього захисту в рамках європейського правового простору недостатньо досліджено. На сучасному етапі європейської інтеграції правопорядок Ради Європи відмітний дієвими механізмами захисту дитини від насильства, які не були досліджені представниками міжнародно-правової науки в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою науково-дослідної роботи кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 роки «Діалог сучасних правових систем. Адаптація правової системи України до європейського права» і частиною науково-дослідної програми Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (номер державної реєстрації – 011U0006H) на період 2011–2015 років.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є визначення та систематизація правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства та розробка пропозицій щодо їх ефективного застосування у правовій системі України.

Досягненню цієї мети сприяє розв'язання таких задач:

дослідити формування понять «дитина» і «наси́льство над дитино́ю» у динаміці міжнародного універсального і європейського регіонального права;

проаналізувати розвиток міжнародних універсальних норм щодо захисту прав дітей (1924–2015 рр.);

визначити правові стандарти Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства;

запропонувати визначення правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства;

виокремити норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якими керується Європейський суд з прав людини у справах про порушення прав дітей, а так само підходи та принципи Європейського суду з прав людини у практиці розгляду справ щодо захисту дітей від насильства;

проаналізувати правові механізми Ради Європи у сферах захисту дітей від домашнього насильства, педагогічного насильства; примусової праці, експлуатації та сексуального насильства; та захисту прав дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів;

запропонувати можливі напрями вдосконалення законодавства України у сфері захисту дітей від насильства відповідно до стандартів Ради Європи;

виявити можливості застосування механізмів Ради Європи щодо захисту дітей від насильства в Україні.

Об'єктом дослідження є захист прав дітей як напрям діяльності Ради Європи.

Предметом дослідження є правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства.

Методи дослідження. Тема дослідження, його мета і задачі, специфіка об'єкта і предмета визначили його методологічну основу, яку утворюють аксіологічний, антропологічний та цивілізаційний підходи. Аксіологічний та цивілізаційний підходи визначили розгляд права Ради Європи як інституціолізованої системи європейських правових цінностей. Антропологічний підхід спрямований на розкриття антропоцентричних

основ механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства, зокрема практики Європейського Суду з прав людини у сфері захисту дитини від насильства. У дослідженні також використовувалися діалектичний, системний, формально-юридичний (догматичний), порівняльно-правовий, герменевтичний, семіотичний та інші наукові методи.

Діалектичний метод сприяв дослідженню розвитку міжнародних та європейських стандартів у сфері захисту дітей від насильства, а системний – їх класифікації та систематизації (пп. 1.1, 1.2, 1.3). При визначенні нових дефініцій у дослідженні застосовувався формально-юридичний (догматичний) метод. Порівняльно-правовий метод використовувався для характеристики імплементації стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства у національні правові системи держав-членів (п. 2.2, р. 3), застосування практики та виконання рішень Європейського суду з прав людини (п. 2.2.). Застосування герменевтичного методу дозволило здійснювати інтерпретацію джерел права Ради Європи, з'ясовувати зміст юрисдикційних актів та автономних символічних понять Європейського суду з прав людини; використання семіотичного методу – здійснювати переклад договорів та інших документів Ради Європи з офіційних мов (англійська та французька) українською юридичною мовою.

Теоретичну основу роботи склали праці вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі загальнотеоретичної юриспруденції та міжнародного публічного права (зокрема, права Ради Європи), серед яких: Ф. Бенуа-Ромер (F. Benoit-Rohmer), Х. Бехруз, А. Бойл (A. Boyle), Е. Бредлі, Я. Броунлі (I. Brownlie), О. В. Буткевич, О. К. Вишняков, Д. Гомьен, М. Дамірлі, В. Н. Денисов, М. Дженіс, В. В. Дудченко, М. Л. Ентін, Л. Зваак, Р. Кей, О. В. Київець, Г. Клебес (H. Klebes), Ю. М. Колосов, І. І. Лукашук, О. О. Мережко, В. І. Муравьов, Ю. М. Оборотов, Д. Харрис, Хіггінс (R. Higgins).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні та систематизації правових механізмів Ради Європи у сфері

захисту дітей від насильства та формулюванні пропозицій щодо їх ефективного застосування у правовій системі України. Наукова новизна дослідження полягає у такому:

уперше:

доведено, що правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є системою правових та пов'язаних з ними організаційних засобів, які використовуються в рамках договірного та позадоговірного співробітництва держав-членів Ради Європи з метою захисту дітей від протиправного фізичного впливу та/або порушення їх психічної цілісності;

виявлено три види правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства, а саме: договірний (охоплює процес розробки, прийняття та реалізації договірних норм за допомогою судового або інших видів контролю за виконанням сторонами зобов'язань), інституційний (охоплює координацію діяльності статутних органів, спеціалізованих установ та процес прийняття ними актів рекомендаційного характеру) та програмний (охоплює заохочувальні заходи, зокрема, надання консультацій та технічної допомоги державам-членам Ради Європи для ефективної імплементації стандартів у сфері захисту дітей від насильства);

запропоновано шляхи застосування правових механізмів Ради Європи з метою забезпечення захисту дітей від насильства в Україні;

удосконалено:

визначення поняття «насильство над дитиною» як умисної поведінки щодо людини, яка не досягла 18-річного віку, що полягає у вчиненні фізичного впливу та/або порушенні психічної цілісності шляхом примушування або погроз, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації або наруги;

класифікацію джерел права Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства, які поділено на такі групи: 1) загальні договори Ради Європи, які не мають основною метою захист прав дитини, але на практиці часто використовуються для цього; 2) спеціальні договори Ради Європи у сфері

захисту дітей від насильства; 3) джерела «м'якого права» Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства; 4) прецеденти Європейського суду з прав людини у справах щодо захисту дітей від насильства;

класифікацію видів насильства над дитиною на основі аналізу міжнародно-правових актів універсального та регіонального (європейського) рівня, та встановлено, що «насильство над дитиною» є складним соціальним явищем та залежно від характеру впливу на дитину має дві *форми* (фізичне і психологічне насильство), які, окремо чи разом, можуть проявлятися у різних *видах* насильства: домашнє насильство, педагогічне насильство, інтелектуальне насильство, сексуальне насильство, економічне насильство (примусова праця тощо), інформаційне насильство, насильство в громаді, насильство щодо дітей у школах та навчальних закладах, насильство щодо дітей-мігрантів, насильство щодо дітей в установах догляду за дітьми та в системі правоохоронних органів, насильство щодо дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів, насильство на робочому місці тощо;

набули подальшого розвитку:

уявлення про систему міжнародно-правових норм у сфері захисту прав дитини, яка формується на основі внутрішньої кореляції, та її генезис, у процесі якого системоутворюючу функцію виконує Конвенція ООН про захист прав дитини 1989 р. та її факультативні протоколи; інші універсальні договори, що регламентують окремі напрями захисту дитини: дитина і злочинність, дитяча праця та експлуатація дитини, дитина і війна, освіта і добробут дитини;

поняття «стандарти Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства» як конкретні правила та вимоги, встановлені у договірному, інституційному та прецедентному праві Ради Європи, що створюють мінімальні гарантії захисту дітей від насильства;

уявлення про підходи та принципи Європейського суду з прав людини у практиці розгляду справ щодо захисту дітей від насильства;

пропозиції щодо удосконалення законодавства України відповідно до стандартів Ради Європи: закріплення на конституційному рівні поняття «дитина» та заборона дискримінації за ознаками віку та народження; узгодження вікових меж «шлюбного віку», «віку статевої зрілості» та «повноліття» у кримінальному та сімейному законодавстві та внесення змін до ст. 155 Кримінального кодексу України щодо чіткого визначення віку статевої зрілості у 16 років; криміналізація «діяльності сексуального характеру з дитиною» та законодавче визначення понять «діяльність сексуального характеру» та «дитяча проституція» відповідно до положень Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства.

Практичне значення одержаних результатів. Одержані в результаті виконання дисертації результати можуть бути використані у: науково-дослідній роботі – у подальших дослідженнях стандартів та механізмів Ради Європи у сфері захисту прав дитини, а також механізмів їх міжнародної та національної імплементації; нормотворчій та правозастосовній діяльності – у міжнародному правотворчому і правореалізаційному процесах, зокрема у процесі реалізації планів дій Ради Європи для України, у процесі застосування практики та виконання рішень Європейського суду з прав людини; навчальному процесі – при розробці навчальних програм, методичних вказівок та викладанні курсів «Міжнародне публічне право», «Правові аспекти діяльності Ради Європи», «Практика Європейського суду з прав людини», «Європейське судочинство у сфері захисту прав людини», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини».

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконане автором особисто; всі результати цієї роботи, сформульовані в ній висновки, положення та рекомендації обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У співавторстві опубліковано одну працю апробаційного характеру, де автором здійснено порівняльно-правовий аналіз національного

законодавства європейських держав щодо встановлення «віку сексуальної згоди», надано пропозиції щодо трансформації терміну «дитяча проституція» до національного законодавства України у відповідності до стандартів Ради Європи.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія», на науково-практичних конференціях та семінарах, зокрема: Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького складу, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (20–21 квітня 2012 р.); VII Міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 17 квітня 2012 р.); I та II Міжнародній науково-практичній конференції «Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.; 20–21 вересня 2013 р.); V Міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» (м. Одеса, 26–28 квітня 2013 р.); VII Науковій конференції студентів та молодих вчених «Права людини: історія та сучасність» (м. Київ, 10 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу НУ ОЮА «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р., 15–16 травня 2015 р.)

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 12 публікаціях, 5 з яких опубліковано в наукових фахових виданнях (у тому числі 1 – у зарубіжному науковому періодичному виданні), та 7 інших публікаціях.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА

1. 1. Формування понять «дитинство» і «насильство над дитиною» у міжнародному універсальному і європейському регіональному праві

Розвиток людської цивілізації на нинішньому історичному етапі зумовлює різноманітність релігійних, культурних, фізичних і психологічних настанов і вірувань навіть в межах одного континенту. Незважаючи на активні процеси уніфікації, гармонізації, апроксимації правових норм в Європі і у світі, існують певні сфери правових відносин або соціальні та правові явища, до яких складно застосувати уніфікований підхід. Здається, що вікові межі дитинства та права і інтереси дитини як об'єкта правового захисту не можуть бути повністю уніфіковані на універсальному рівні міжнародного співробітництва. Але максимально узгодити розуміння цих питань в рамках регіонального співробітництва уявляється більш реалістичним завданням завдяки культурній, релігійній, ментальній та історичній близькості певного кола держав та народів.

Серед різних груп прав і свобод людини виділяється особливою важливістю для майбутнього людства окрема група – «права і свободи дітей». Проте, слід зауважити: незважаючи на те, що дитина належить до найбільш незахищених соціальних груп людства, міжнародне право донині не має точного визначення терміну «дитина». Європейський суд з прав людини також ніколи не визначав ані поняття «дитинство», ані мінімальний вік правового захисту у дитинстві.

Аналіз міжнародно-правових актів щодо пошуку визначення терміну «дитина» або «дитинство» почнемо з Женевської декларації, на принципах якої будуються і сучасні документи про захист прав дітей. Міжнародно-правова характеристика цього документу буде здійснена у наступному

підрозділі, але в аспекті вказаного пошуку слід відзначити, що принципи, з яких Декларація складається, являють собою не стільки права дитини, скільки обов'язки дорослих відносно дітей. У ній не визначено поняття «дитина», вона стала втіленням «прав у стилі маніфесту», як вважає Дж. Ван Б'юрен [6]. І навіть друга Декларація прав дитини, яка була прийнята 20 листопада 1959 р. Резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН, містить у Преамбулі лише натяк на визначення терміну «дитина», а саме: «беручи до уваги, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, *включаючи належний правовий захист* як до, так і після народження» [28] (курсив – О. Ш-Б.).

Після прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 р., в тексті якої визначаються права «кожного» та окрема увага приділяється правам дітей (у ст.ст. 25, 26 Декларації [43]), питання визначення поняття «дитина» лишається також невирішеним.

Слід зауважити, що у 1980 р. під час початкового обговорення проекту Конвенції ООН про захист прав дитини, делегація Ватикану запропонувала перенести слова Декларації прав дитини, 1959 р. «як до, так і після народження» в один з параграфів преамбули Конвенції. Ця пропозиція розділила учасників Робочої групи на два блоки держав, що мали протилежні точки зору з питання про те, з якого моменту людську істоту можна вважати дитиною: з моменту зачаття або з моменту народження. Прихильники пропозиції Ватикану обґрунтовували свою точку зору тим, що в їх національних законах містяться положення, що захищають права дитини з моменту зачаття. Інші підтримували дану позицію тому, що вона є досить нейтральною в питанні щодо абортів, конкретно не вказуючи моменту, з якого починається захист ще не народженої дитини. Деякі делегації підкреслювали, що Декларація прав дитини 1959 р. вже містить дане положення. З іншого боку противники даної поправки посилалися на те, що національні законодавства різних країн в питаннях абортів дуже різняться і прийняття цього положення завадило б багатьом державам

ратифікувати їх або приєднатися до Конвенції. Вони запропонували компромісний варіант: не згадувати про це в Конвенції, що і було зроблено [136, с. 32–33].

Із розвитком міжнародного права з'являється все більше міжнародно-правових актів, що стосуються захисту прав дитини.

Більшість міжнародних договорів у сфері захисту прав людини встановлює вік, з якого дитина вважається повнолітньою особою – 18 років. Наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права забороняє смертну кару за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок (ст. 6 пункт 5) [86]; Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення також застосовується до виповнення дитині 18-ти років (ст. 3) [51]. Однак у деяких міжнародних документах встановлено інше вікове обмеження. Так, наприклад, Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (ст.4) та Європейська Конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (ст. 1) розповсюджують дії на дітей віком до 16-ти років [37].

Стаття 1, п. 1 Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей визнає сферу її застосування, що розповсюджується на всіх дітей, «які не досягли 18-річного віку» [39]. Однак, у деяких державах-членах (Монако) і державах-спостерігачах Ради Європи (Сполучені Штати Америки, Японія і Канада) повноліття настає пізніше, ніж у 18 років. У разі виявлення бажання приєднатись до Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей, її положення, таким чином, не розповсюджуються на випадки, коли повноліття настає пізніше, ніж у 18 років (в Канаді – 19 років, у Японії – 20, у Монако – 21 та у деяких штатах Америки 19 і 21 роки відповідно).

Вік 18 років встановлюють і деякі інші міжнародні документи, що стосуються захисту дітей. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, 1956 р. [35]

забороняє передачу з метою експлуатації дитини чи підлітка молодше 18-ти років (ст. 1). Конвенція про захист дітей та співробітництво стосовно міждержавного усиновлення, 1993 р. [51], застосовується до дитини до досягнення нею 18-ти років (ст. 3). Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [86] забороняє застосування смертної кари до осіб молодше 18-ти років, хоча і не використовує тут термін «дитина» (ст. 6). На регіональному рівні Африканська хартія прав та основ добробуту дитини, 1990 р. [159], визначає дитину як «кожну людську істоту до досягнення віку 18 років» без будь-яких виключень (ст. 2). У ст. 1 Європейської конвенції про здійснення прав дітей, 1996 р. [39], визначено, що вона «застосовується до дітей, які не досягли 18-річного віку».

У рамках Міжнародної організації праці у 1999 р. була прийнята Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці [50], в якій передбачено, що вона буде застосовуватися до всіх осіб, які не досягли 18-ти років (ст. 2).

Однак у деяких міжнародних документах встановлена інша вікова межа. Йдеться насамперед про міжнародні договори, що стосуються якогось певного аспекту життя дитини. Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти викрадення дітей, 1980 р. [57], та Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми, 1980 р. [37], визнають, що для цілей даних конвенцій дитиною є особистість до досягнення 16-ти років (ст.1 та 4 відповідно). Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу, 1962 р. [53], залишає на розгляд держав-учасниць право визначати мінімальний шлюбний вік (ст. 2). При цьому Рекомендація Генеральної Асамблеї про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів, 1965 р. [130], пропонує державам встановити мінімальний шлюбний вік в 15 років (Принцип II).

У міжнародному гуманітарному праві вік призову до збройних сил та право брати участь у воєнних діях встановлений з 18-ти років. Питання

захисту прав дітей у збройних конфліктах регулюють наступні міжнародні акти:

факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (ратифікований Україною 23.06.2004 р.) встановлює мінімальний вік для призову на строкову службу й участі у воєнних діях (18 років) та для добровільного найму (16 років), а також передбачає заборону вербування або використання із військовою метою осіб, які не досягли віку 18-ти років;

Римській статут Міжнародного кримінального суду (підписаний від імені України 20.01.2000 р.) містить положення щодо кваліфікації певних дій відносно дітей як військових злочинів: призов та зарахування до військової служби дітей у віці до 15-ти років (малолітніх); використання їх у воєнних діях у межах як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів; умисні напади на лікарні та школи. Насильницька передача дітей до групи, яка буде піддана умисному знищенню, кваліфікується як геноцид;

Конвенція Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (ратифікована Україною 05.10.2000 р.) визначає, що використання дітей як солдат є однією із найгірших форм дитячої праці, та забороняє примусове або обов'язкове вербування дітей для участі у збройних конфліктах;

сімнадцять Резолюцій Ради Безпеки ООН¹ (приймалися з 1999 р.; остання – S/RES/2143 (2014) – видана 07 березня 2014 р.) стосуються захисту та реабілітації дітей, яких зачіпає воєнний конфлікт;

прийняті у 2007 р. (і підписані Україною) Паризькі зобов'язання щодо захисту дітей від незаконного вербування чи використання збройними

¹ Резолюції Ради Безпеки ООН 1261 (1999) від 25 серпня 1999 р., 1314 (2000) від 11 серпня 2000 р., 1379 (2001) від 20 листопада 2001 р., 1460 (2003) від 30 січня 2003 р., 1539 (2004) від 22 квітня 2004 р., 1612 (2005) від 26 липня 2005 р., 1882 (2009) від 4 серпня 2009 р., 1998 (2011) від 12 липня 2011 р., 2068 (2012) від 19 вересня 2012 р., заяви Голови Ради Безпеки ООН від 24 липня 2006 р. (S/PRST/2006/33), 28 листопада 2006 р. (S/PRST/2006/48), 12 лютого 2008 р. (S/PRST/2008/6), 17 липня 2008 р. (S/PRST/2008/28), 29 квітня 2009 р. (S/PRST/2009/9), 16 червня 2010 р. (S/PRST/2010/10), 17 червня 2013 р. (S/PRST/2013/8) та 7 березня 2014 р. (S/RES/2143).

силами або озброєними групами та Паризькі принципи і керівні вказівки щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами чи озброєними угрупованнями.

У сфері соціальних прав дитини, зокрема трудових прав, Конвенцією Міжнародної організації праці № 138 про мінімальний вік прийому на роботу, 1973 р. [54], встановлено мінімальний вік 15 років (ст. 2 (1)). Однак, Конвенція дозволяє державам з недостатнім рівнем соціального і економічного розвитку встановлювати мінімальний вік для прийому на роботу 14 років (ст. 2 (4)).

Конвенція ООН про права дитини, 1989 р., у ст.1 визначає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [56]. Отже, очевидно, що міжнародним правом не розглядаються випадки, коли повноліття за національним законодавством настає пізніше. Також не зазначений момент щодо початку правового захисту свобод та інтересів дитини. Наприклад, Аргентина тлумачить поняття «дитина» як «людська істота з моменту зачаття»; Великобританія, як і Україна, тлумачить Конвенцію як таку, що застосовується до людської істоти з моменту її народження. Більшість держав взагалі не зробило жодних заяв щодо тлумачення ст. 1 Конвенції і дотримується положень свого національного законодавства.

Таким чином, Конвенція ООН про права дитини, 1989 р., не містить положень, які б прямо зобов'язували держави гарантувати життя ще не народженої дитини. Слід також зазначити, що захист ще не народженої дитини не передбачений жодним міжнародним договором, за винятком Американської Конвенції з прав людини (ст. 4 п. 1). Існує також опосередкований захист ще не народженої дитини, що забороняє приводити в дію смертний вирок над вагітними жінками (ст. 6 п. 5 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р., не регламентує момент виникнення права на життя. Європейський суд з прав людини також не вирішив цієї проблеми. Навпаки, було зазначено, що відсутність загальноєвропейського консенсусу щодо статусу ембріона (плода) не дозволяє відповісти на питання, чи є ненароджена дитина «особою» за змістом ст. 2 ЄКПЛ [157]. Тому точка відліку цього права віддана на розсуд держав. Найбільш спільний знаменник, до якого прийшли держави, полягає в їх згоді з тим, що ембріон (плод) має приналежність до людського роду, однак без визнання «особою», яка має право на життя [97].

Питання щодо того, коли починається право на життя, знаходиться в компетенції кожної окремої держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Це пов'язано з тим, що, по-перше, відсутній європейський консенсус щодо цього питання, по-друге, немає жодної міжнародної (європейської) угоди, яка б містила юридичне визначення моменту початку життя.

Парламентська Асамблея Ради Європи розглянула доповідь «Доступ до безпечних та легальних абортів у Європі» та прийняла резолюцію 1607 (2008), що пропонує державам-членам Ради Європи:

Відмінити кримінальну відповідальність за аборт в розумні строки вагітності, якщо вони ще цього не зробили.

Гарантувати жінкам можливість ефективно користуватися своїм правом на безпечний і законний аборт.

Дати жінкам свободу вибору і створити умови для вільного і усвідомленого вибору, не заохочуючи при цьому абортів.

Зняти обмеження, які юридично або фактично перешкоджають доступу до безпечного абарту і, зокрема, зробити необхідні кроки щодо створення адекватних умов для санітарної, медичної та психологічної допомоги, забезпечивши відповідне фінансування.

Вжити належні і засновані на об'єктивних і надійних даних стратегії в галузі статевого та репродуктивного здоров'я та прав людини, забезпечуючи постійне поліпшення і розширення об'єктивної інформації з питань статі і взаємовідносин, а також освіти та практики надання контрацептивних послуг шляхом збільшення асигнувань з національних бюджетів на поліпшення систем охорони здоров'я, ресурсів репродуктивного здоров'я та інформації.

Забезпечити жінкам і чоловікам доступ до контрацепції і консультацій з контрацепції за розумними цінами, відповідно їх природи і за їх вибором.

Ввести обов'язкове, відповідно віку, навчання молоді взаємовідносинам та пояснювати специфіку статі (крім іншого, в школах), щоб уникнути небажаної вагітності (отже, і абортів);

Сприяти відносинам на користь сім'ї в громадських інформаційних кампаніях і надавати консультації та практичну допомогу жінкам, у яких підставою для бажання зробити аборт є сімейний чи фінансовий тягар [53].

Виходячи з вищезазначеного, можна дійти висновку, що, визнавши легальність абортів, Рада Європи визнає право на життя тільки з моменту народження людини, а отже «дитиною» визнається людська істота з моменту її народження. Ембріон отримує правовий захист тільки у межах права людини на гідне поводження. Тобто захист надається дитині з моменту народження, хоча держави у своєму національному законодавстві можуть розширити цей захист до моменту зачаття.

Таким чином, «дитиною» можна вважати людину, яка не досягла повноліття, відповідно до національного законодавства держави. Однак прийняття спеціальної Конвенції ООН про права дитини, 1989 р., перегляд вікових критеріїв у деяких міжнародних договорах дозволяють говорити про тенденцію у міжнародному праві вважати вік 18 років як найбільш прийнятний для визначення моменту, з якого припиняється особливий правовий захист дитини.

Цей особливий правовий захист стосується, насамперед, захисту дітей від експлуатації і насильства. У цьому сенсі визначення поняття «наси́льство над дитино́ю» є досить складним завданням, враховуючи існування двох його складових (фізичну та психологічну) та еволюцію поглядів людства (європейського суспільства зокрема) на жорстокість.

Всі європейські національні правові системи, на думку Н. М. Крестовської, мали в основі закладені ще римським правом доктрини *patria potestas* (влада батька) та *parens patriae* (держава в ролі батька), які згодом еволюціонували у три ювенальні метадоктрини – патерналістську, протекціоністську та автономістську [62, с. 74]. Не вдаючись до особливостей формування та розвитку цих доктрин, слід зазначити, що, починаючи з часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, тілесні покарання, катування, страти, залишення новонародженої дитини без догляду, право батька розпоряджатись життям дитини та її майном, право продати дитину в рабство були загальноприйнятими стандартами поводження з дитиною.

«Правові пам'ятки свідчать, що таке важливе право дитини, як особиста недоторканність дитини, в давньоруському суспільстві була практично невідома. Насильство вважалось нормальним засобом виховання і було практично невіддільним від існування дитини в рамках сім'ї» [65, с. 74].

Якщо у стародавньому світі домінує «інфантицидний стиль» [65, с. 74] ставлення до дитини, то у середньовіччі спостерігається перехід до «люблячої недбалості» [124, с. 311] (термін Д. Херліхі).

Незважаючи на перші спроби на початку XX ст. закріпити протекціоністський стиль ставлення до дитини (у тому числі на міжнародному рівні), багато ознак *patria potestas* та *parens patriae* зберігались у національних правових системах європейських держав аж до кінця XX – початку XXI ст.

Розвиток суспільних відносин та еволюція цінностей людства поступово змінили ідеологію ставлення до дитини та її виховання. Фахівці вважають, що національне ювенальне право та ювенальна юстиція європейських держав почали формуватися на початку ХХ ст. Дитина, її права та свободи стають у цей період особливим об'єктом захисту. Тільки після Другої світової війни та з розвитком Європейського права прав людини (прийняттям Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.) дитина «перетворюється» з об'єкта правового захисту (патерналістська ідеологія) на суб'єкт права (у сенсі правоздатності) нарівні із дорослими. У міжнародно-правовому контексті це означає, що дитина має ті ж самі невід'ємні права, що і доросла людина (право на життя, свободу, особисту недоторканність, гідність тощо), які підпадають під захист ЄКПЛ та інших договорів Ради Європи.

Значна кількість європейських держав заборонила всі види фізичного покарання дітей тільки наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.: «Австрія у 1989 р., Болгарія у 2000 р., Хорватія у 1999 р., Кіпр у 1994 р., Данія у 1997 р., Фінляндія у 1983 р., Німеччина у 2000 р., Угорщина у 2005 р., Ісландія у 2003 р., Латвія у 1998 р., Норвегія у 1987 р., Швеція у 1979 р., Україна у 2004 р.» [243, р. 176-177].

Стандарт, який встановлює для кожної дитини право на фізичну та особисту недоторканність та захист від усіх форм насильства, впроваджується у національні правові системи поступово. Діти як людські істоти мають повне право користуватися усіма правами, що їх гарантують різноманітні міжнародні угоди з прав людини, починаючи із Загальної декларації прав людини. Діти також мають право на захист, яке закріплено в міжнародних правових інструментах, пов'язаних з міжнародним кримінальним, гуманітарним та трудовим правом.

Закріплення на рівні свідомості кожної людини (незалежно від її культурних або релігійних поглядів, рівня соціалізації, майнового стану тощо) уявлення про неприпустимість насильства відносно дитини є

процесом повільної еволюції. На жаль, у сучасному європейському суспільстві відомою стає лише невелика частка фактів насильства щодо дітей, які потім розслідуються, а до відповідальності притягають лише лічених зловмисників. Хоча певна офіційна статистика на основі звернень щодо насильства вдома та в інших середовищах існує, у цих даних серйозно недооцінюються справжні масштаби проблеми.

Такий стан речей пояснюється кількома причинами. Діти наймолодшого віку, які зазнають насильства вдома, просто не мають можливості повідомляти про такі факти. Багато дітей бояться говорити про випадки насильства через страх «репресалій» з боку зловмисників або втручань з боку влади, які можуть тільки погіршити ситуацію, що склалася.

У багатьох випадках батьки, які повинні захищати дітей, просто замовчують факти, якщо насильство скоює якийсь член родини або вищий за рангом член суспільства (роботодавець, офіцер поліції, громадський лідер).

На всіх історичних етапах формування ювенального права зміни відбувались, в основному, завдяки громадській ініціативі. Найбільш активно громадські правозахисники проявляють себе і в процесі імплементації міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини від насильства.

Аналізуючи поняття «дитина» і «насильство» у контексті міжнародно-правових стандартів, слід, насамперед, звернутись до тексту Конвенції ООН про права дитини, 1989 р. (ст. ст. 1 та 19).

В офіційному перекладі Конвенції на українську мову ці поняття викладені таким чином: «Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше /.../ Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи

зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка піклується про дитину» [56]. Тобто міжнародний договір виділяє дві основні форми насильства: фізичну і психологічну.

Виходячи з цих положень, під насильством над дитиною слід розуміти умисну поведінку відносно людини, що не досягла 18-річного віку, яка полягає у вчиненні фізичного впливу та/або порушенні психічної цілісності шляхом примушування або погроз, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалій і брутальній поведінці та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання.

Зміст ст. 19 Конвенції ООН про права дитини було розкрито в подальшому у 2011 р. у Зауваженні загального порядку № 13 (General Comment) із наступним обґрунтуванням: «Комітет з прав дитини виносить дане зауваження загального порядку щодо статті 19 Конвенції про права дитини, оскільки масштаби і серйозність насильства щодо дітей викликають занепокоєння. Необхідно повсюдно посилювати і розширювати заходи щодо припинення насильства для того, щоб ефективно покласти край такій практиці, яка ставить під загрозу розвиток дітей та потенційні можливості суспільства для знаходження ненасильницьких шляхів вирішення конфліктів» [214].

У доктрині міжнародного права прийнято вважати, що такі правотлумачні акти, як «загальні рекомендації», «пропозиції загального характеру», «зауваження загального порядку» не мають обов'язкової юридичної сили і є джерелами «м'якого права». Проте, як зазначає професор міжнародного права, директор Кіотського науково-дослідного інституту прав людини Н. Андо, основною метою прийняття цих «загальних рекомендацій / зауважень загального порядку» є надання допомоги державам-учасникам договорів у підготовці та оформленні своїх доповідей, які будуть представлені у міжнародні органи. Через те, що

якість інформації, що міститься у доповідях, є вирішальною для ефективного моніторингу діяльності держав-учасниць, доповіді держав дійсно є важливим інструментом у реалізації правових зобов'язань держав-учасниць відповідно до чинних міжнародних договорів. Значна кількість зауважень загального порядку або рекомендацій відображає досвід контролюючих органів у розгляді доповідей держав-учасниць, спрямованих на поліпшення ситуації щодо прав людини. Як результат, зауваження загального порядку або рекомендації, як правило, мають квазі-законодавчий характер. У цьому сенсі вони не просто є дзеркальним відображенням ситуації із правами людини в державі-учасниці, вони можуть і мають відображати цілі, до яких прагнуть держави, слугуючи авторитетним засобом тлумачення положень договорів [160].

Вважаємо, що зауваження загального порядку, що підготовлені Комітетом з прав людини, становлять важливе джерело тлумачення Конвенції про права дитини, вони являють офіційну думку органів Організації Об'єднаних Націй щодо тлумачення відповідних положень Конвенції.

Відзначимо, що у Зауваженні загального порядку № 13 під «наси́льством» в контексті ст. 19 Конвенції розуміються усі форми «фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання» відповідно до п. 1 ст. 19 Конвенції /.../ Зазвичай під поняттям «наси́льство» розуміється лише фізична й/або навмисна шкода. Однак Комітет дуже наполегливо підкреслює, що вибір терміну «наси́льство» (violence) в жодній мірі не має трактуватись як зведення до мінімуму значення й необхідності розгляду нефізичних та/або ненавмисних форм шкоди (зокрема, таких, як відсутність турботи й негативне психологічне ставлення) [214].

Комітет зазначає, що таке визначення обрано з метою опису усіх форм шкоди щодо дітей, перерахованих у п. 1 ст. 19 Конвенції, відповідно до

термінології, яку було використано у Дослідженні ООН з питань насильства щодо дітей під керівництвом професора П.-С. Пінґейру [226], хоча інші терміни, які використовуються для опису видів шкоди (тілесне ушкодження, образа, відсутність турботи або недбале поводження, погане поводження та експлуатація) мають таку ж саму силу. Хоча у перекладах Конвенції на інші мови необов'язково використовуються точні еквіваленти англomовного терміну «насильство» (violence).

Зауваження загального порядку № 13 *inter alia* являє собою детальний правовий аналіз тексту ст. 19 Конвенції про права дитини. Дане зауваження (п. 17) також надає тлумачення «усіх форм фізичного та психологічного насильства» таким чином:

«Відмова від винятків. Комітет послідовно дотримується позиції про те, що всі, навіть найлегші, форми насильства щодо дітей є неприйнятними. Висловлення «усіх форм фізичного та психологічного насильства» не залишає можливості для будь-якого легалізованого насильства щодо дітей. Частота, ступінь шкоди і намір завдати шкоди не входять у визначення насильства. Держави-учасниці можуть посилатись на такі фактори в стратегіях дій для забезпечення пропорційної відповіді у найкращих інтересах дитини, але ці визначення ні в якому разі не мають підривати абсолютне право дитини на людську гідність, фізичну і психологічну недоторканність шляхом віднесення деяких форм насильства до прийнятних з юридичної та/або суспільної точки зору» [214].

З урахуванням зазначеного, слід враховувати відмінність перекладу терміну «mental» у змісті ст. 19 Конвенції на українську і російську мови, «all forms of physical or mental violence», що офіційно перекладено українською як «усіх форм фізичного та психологічного насильства» та російською – як «всех форм физического или психологического насилия».

Для переклада терміну «mental» використовується термін «психологічне». Проте доцільність використання терміну «психологічне насильство» на позначення терміну «mental violence» неоднозначна. Термін

«mental» має, як відомо, іншомовне походження і є прямим дослівним перекладом з англійської мови як «психічний або розумовий»². Досить часто дослідники міжнародного права використовують термін «психічне насильство» як переклад терміну «mental violence», відображеного в Конвенції.

Звернемо увагу, що неоднозначність думок щодо розуміння понять «психологічне» та «психічне» насильство існує не лише у доктрині. В міжнародній юридичній практиці також немає згоди. В тексті самої Конвенції (ст. 19) використовується термін «physical or mental violence» [56], при цьому, наприклад, у Зауваженні загального порядку № 12 [213] термін «physical and psychological violence», «...діти, які постраждали від фізичного та психологічного насильства, сексуального домагання або інших злочинів...» (п. 32).

Вважаємо, що на сьогоднішній день у світовій практиці та доктрині міжнародного права відсутня єдність у використанні термінів «психічне», «психологічне» або «ментальне» насильство. Зазначимо, що в рамках цього дослідження ми будемо використовувати термін «психологічне насильство».

Грунтуючись на здійсненому аналізі, вважаємо також, що слід розмежовувати поняття «фізичне насильство» та «психологічне насильство» в тому сенсі, в якому вони розуміються у міжнародному праві та практиці міжнародних організацій.

Виходячи з того, що Конвенція ООН про права дитини розмежовує поняття «фізичне насильство» та «психологічне насильство», але не надає визначення кожній формі або виду насильства, звернемось до регіональних європейських договірних джерел та джерел міжнародного «м'якого права».

Стисле визначення зазначених понять надається в тексті Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому

² Див. «mentalcapacity», «mentalcapacity» та ін. [80, с. 243].

насилъству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська Конвенція), 2011 р., де фізичне насилъство розуміється як «умисна поведінка, яка полягає у вчиненні актів фізичного насилъства проти іншої особи» (ст. 35); психологічне насилъство як «умисна поведінка, яка призводить до тяжкого порушення психічної цілісності шляхом примушування або погроз» (ст. 33) [58].

В подальшому тлумачення даних понять наводиться лише у джерелах «м'якого права».

У Зауваженні загального порядку № 13 Комітету з прав дитини ООН «Право дитини на свободу від усіх форм насилъства» не лише надається визначення психологічного насилъства (психологічне жорстоке поводження, емоційне зловживання, образа словом або відсутність турботи) та фізичного насилъства (смертельне і несмертельне фізичне насилъство), але й визначаються його форми і види.

Так, «психологічне насилъство», згадане в Конвенції, може включати:

«а) всі форми постійних, таких, що завдають шкоди, відносин з дитиною, наприклад навіювання дітям, що вони марні, нелюбі, небажані, перебувають у небезпеці або мають значення лише для задоволення потреб інших людей;

б) навіювання жаху, тероризування і загрози; експлуатування і корумпування; зневага і знедолення; ізолювання, ігнорування і фаворитизм;

с) відмова від емоційного спілкування; відсутність турботи про психічне здоров'я, а також про медичні та освітні потреби;

д) образа, образливе поводження, приниження, засмучення, висміювання і зневага почуттів дитини;

е) застосування насилъства в родині;

ф) розміщення в одиночній камері, ізоляція, принизливі умови утримання в ув'язненні;

g) психологічний тиск і «дідівщина» з боку дорослих або інших дітей, включаючи дії через засоби інформації та зв'язку, наприклад, мобільні телефони та мережу Інтернет (відомий як «кібервплив»)).

Комітет вважає, що до фізичного насильства належать:

«а) всі види тілесних покарань і всі інші форми тортур, катувань, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання;

б) фізичне залякування і «дідівщина» з боку дорослих та інших дітей».

Зазначаються також особливі форми фізичного насильства, внаслідок якого діти можуть стати інвалідами:

«а) насильницька стерилізація (особливо дівчат);

б) насильство під приводом лікування (наприклад, електрошокове лікування і електричні розряди, використані як «засіб, що викликає огиду» з метою контролю поведінки дітей);

с) навмисне заподіяння інвалідності дітям з метою їх експлуатації для жебракування на вулицях чи в інших місцях» [215].

У тексті Резолюції ПАРС 1852 (2011) від 25 листопада 2011 р. «Психологічне насильство» зазначено, що «запобігання психологічному насильству має першочергове значення не лише через те, що такі дії є однією із форм насильства та призводять до значної шкоди, але й через те, що часто вони переростають у фізичне насильство. /.../ Психологічне насильство в контексті близьких стосунків є поширеною формою насильства, яке передовсім зачіпає жінок як жертв і дітей, які стають свідками таких дій, але стосується й чоловіків, хоча й меншою мірою» [131].

Для класифікації насильства, направленого проти дітей зокрема, у доктринальних дослідженнях можуть бути використані різні критерії залежно від авторської позиції, предмету і мети дослідження. В залежності від того, чи здійснюється дослідження у контексті міжнародно-правової

відповідальності або відповідальності за національним кримінальним правом, критерії класифікації також можуть бути різними.

Діти є створіннями, які мають розвиватись і формуватись в умовах поєднання раціонального виховання і дисципліни, зазначає дослідник міжнародного права прав дитини, професор Де Монфорт Т. Бак [165, р. 2].

При цьому, на думку проф. П.-С. Пінґейру «незалежно від того, чи (наси́льство щодо дітей – *О. Ш.-Б.*) застосовується в якості «традиції», чи під виглядом «дисципліни» /.../ не може бути ніяких компромісів у питанні насильства щодо дітей. Дитяча унікальність, їх людський потенціал, їх початкова крихкість і вразливість, їх залежність від дорослих у питанні їх росту і розвитку робить насильство неприпустимою інвестицією. Все це має руйнівні наслідки для їх здоров'я і благополуччя зараз і в майбутньому» [226].

Цікавою є думка С. Ракстон, яка вважає, що сприйняття дітей як «жертв, які потребують захисту від насильства, ігнорує важливість активної участі дитини у формуванні власного майбутнього в контексті ст. 12 Конвенції ООН про права дитини» [235, р. 19]. Йдеться про право дитини вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, що її стосуються [2, с. 54–55].

Очевидно, що і в міжнародному, і в національному праві за своїм правовим змістом насильство може бути і фізичним, і психологічним. Низка злочинів характеризуються одночасним застосуванням обох цих форм насильства.

Якщо у міжнародно-правових дослідженнях здебільшого згадується про дві форми насильства – фізичне і психологічне, то в дослідженнях національного права окремими вченими виділяються й інші види (форми, типи) насильства.

Так, Ю. М. Антонян поряд з фізичним та психологічним насильством виділяє й інтелектуальне насильство, головною ознакою якого є те, що воно вчиняється службовими особами шляхом оформлення відповідного

документа. До цього виду насильства він відносить перевищення влади або службових повноважень, притягнення завідомо невинної особи до кримінальної відповідальності, винесення завідомо неправосудного вироку, завідомо незаконний арешт або затримання, незаконне утримання у психіатричній лікарні, переслідування за критику тощо [2, с. 54–55].

Д. П. Москаль під сексуальним насильством розуміє протиправний вплив однієї особи на іншу, який порушує волевиявлення потерпілого і вчиняється з метою задоволення статевого ваблення або завдання сексуальної травми. До останньої він відносить будь-які порушення психічної діяльності (страх, шок, хвилювання тощо), які настали у свідомості потерпілої особи внаслідок сексуального насильства, яке вона спостерігала та (або) зазнала. Видами сексуального насильства, на його думку, є: фізичне (завдання тілесних ушкоджень, побоїв, обмеження волі) та психічне (гіпноз, погроза застосування насильства, знищення, пошкодження майна, розголошення відомостей, які ганьблять потерпілого, доведення до безпорадного стану через алкоголь та наркотики, інші дії – розпусні, добровільні статеві зносини, поширення порнографічної продукції) [88, с. 83–84].

Важливим питанням, на наш погляд, є класифікація психологічного насильства за різними підставами. Слід зазначити, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р., окрім фізичного та психологічного насильства, виділяє сексуальне й економічне насильство. Під сексуальним насильством розуміється протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого, а також дії сексуального характеру відносно неповнолітнього члена сім'ї. У свою чергу, економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [117].

Н. В. Дедекаєва вважає, що законодавство України не охопило окремих видів насильства, яке фактично існує. На її думку, останнім часом набув значного поширення такий вид насильства, як корупція, яка пов'язана або з прямим вимаганням хабаря державними службовцями від громадян, або зі створенням таких штучних умов, за яких без хабаря вирішити справи стає неможливо [25, с. 57].

На нашу думку, такі різні підходи до визначення та класифікації насильства на «типи», «види», «форми прояву» або «способи» потребують упорядкування та чіткої концепції. Уявляється, що залежно від характеру впливу на дитину, двома основними формами насильства є фізичне та психологічне насильство. Окремо чи разом вони можуть проявлятися у різних видах насильства залежно від критерію, що складає основу тієї або іншої класифікації, наприклад:

залежно від суб'єкта, який здійснює насильство: насильство, здійснене членами сім'ї (домашнє насильство); насильство, здійснене педагогами у навчальних закладах; інтелектуальне насильство, здійснене службовими особами, працівниками правоохоронних органів, правосуддя та відбування покарання тощо;

залежно від порушених прав та свобод дитини: сексуальне насильство; економічне насильство; примусова праця тощо;

залежно від середовища та умов, в яких знаходиться дитина: інформаційне насильство; насильство в громаді; насильство щодо дітей у школах та навчальних закладах; насильство щодо дітей-мігрантів; насильство щодо дітей в установах догляду за дітьми та в системі правоохоронних органів; насильство щодо дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів; насильство на робочому місці тощо.

Безумовно, перелік наведених критеріїв класифікації насильства на види не є вичерпним. Слід зазначити, що, на відміну від класифікації насильства за формою, класифікація його за видами має суто наукову (теоретичну) цінність.

1.2. Розвиток міжнародних універсальних норм у сфері захисту прав дітей (1919–2015 рр.)

Традиційно у міжнародно-правовій доктрині вважається, що міжнародно-правова охорона прав дітей бере свій початок з моменту прийняття Женевської декларації прав дитини, 1924 р., хоча першим міжнародним документом, що захищав дітей, була Конвенція про мінімальний вік прийняття дітей на роботу в промисловості [55], ухвалена Міжнародною конференцією праці у 1919 р. та є діючою і на теперішній час.

Женевська декларація прав дитини, 1924 р., була прийнята п'ятою Асамблеєю Ліги Націй. Вагомий внесок у розробку цієї декларації було зроблено Еглантіною Джебб, засновницею Міжнародного союзу порятунку дітей, який було створено у 1919 р. [218]. Того ж р. Еглантину Джебб було призначено одним з двох експертів новоствореного Комітету захисту дітей Ліги Націй.

Варто відзначити, що Декларація не була обов'язковою для підписання. Між тим, значення цього документа важко переоцінити, адже саме Женевська декларація поклала початок закріпленню прав дітей в міжнародно-правових актах і на її принципах будуються сучасні документи, що охороняють права дітей.

У преамбулі Декларації говориться, що люди – чоловіки і жінки, визнаючи обов'язковим дати дітям найкраще, проголошують це як свій обов'язок. Дітям потрібно надати все необхідне для їх нормального розвитку як у сфері матеріальній, так і духовній [198]. У Женевській декларації, як і в будь-якій іншій міжнародній декларації, не містилося обов'язкових нормативних приписів для держав-учасниць. І все ж прийняття цього документу було великим досягненням: дитина стала об'єктом міжнародно-правового захисту.

Женевська Декларація прав дитини містить п'ять основних програмних пунктів:

1. Дитині повинні надаватися всі засоби, потрібні для її нормального матеріального і духовного розвитку.
2. Голодна дитина повинна бути нагодована; хвора дитина повинна отримати допомогу; дитина, яка припустилася помилки, повинна бути виправлена; сироті чи безпритульній дитині повинен бути наданий притулок і догляд.
3. Дитина перша повинна отримувати допомогу під час лиха.
4. Дитина повинна мати дитинство і захист від усіх форм експлуатації.
5. Дитину потрібно виховувати в усвідомленні того, що її кращі якості повинні бути спрямовані на благо ближнім.

Женевська декларація прав дитини, безумовно, не є досконалим документом з точки зору визначення термінів та механізмів реалізації її положень. Перелік заборонених підстав для дискримінації дитини обмежується «расою, національністю та вірою». У Хартії дітей післявоєнного періоду, 1943 р., цей перелік було розширено до «статі» та «соціального стану» [228, р. 9].

Відразу ж після Другої світової війни, коли було створено Організацію Об'єднаних Націй, світова спільнота стала приділяти особливу увагу проблемі прав людини. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини і вирішено підготувати новий міжнародний документ стосовно прав дитини.

У 1957 р. Комісія з прав людини розпочала роботу над проектом нової Декларації прав дитини, підготовленим ще на початку 50-х років Радою ООН з економічних і соціальних питань та багатьма громадськими організаціями. У 1959 р. ця Декларація була одноголосно ухвалена всіма сімдесятьма вісьмома членами Генеральної Асамблеї ООН у формі резолюції 1386 (XIV). Цю Декларацію було прийнято одноголосно (до того жоден з документів, навіть Загальна декларація прав людини, не

приймалися одноголосно). Документ складається з 10 принципів, визнання і дотримання яких має дозволити «забезпечити дітям щасливе дитинство» [27].

Порівняно з Женевською Декларацією, 1924 р., Декларація 1959 р. була більш досконалою і широкою. Вона торкалася не лише життєвих потреб дитини, але й її потреби у любові та розумінні; наголошувала на необхідності зберігати єдність родини, до- та післяпологової допомоги матері і дитині; проголошувала право на ім'я і національність. Крім того, Декларація передбачала обов'язкову і безкоштовну початкову освіту, заборону дитячої праці до певного віку, право дитини на гру і творчість.

У преамбулі Декларації зазначено, що дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує особливої опіки та уваги, включаючи правовий захист, як до, так і після народження. Отже, батьків, чоловіків і жінок персонально, громадські організації, органи влади на місцевому та національному рівні Декларація закликала визнати ці права та забезпечити їх виконання через правову реформу та іншими шляхами. В цьому полягає горизонтальний ефект Декларації 1959 р. Женевська Декларація стала першим кроком на шляху до визнання дітей як суб'єктів права (осіб з їх власними правами). Сам текст Декларації свідчить про перехід від соціальної допомоги і захисту дітей до захисту прав дітей. Стиль цього документу вже не можна назвати «стилем маніфесту». Як зазначалось, Декларація 1959 р. містить 10 принципів:

1. Кожна дитина користується правами, проголошеними цією Декларацією без будь-яких форм дискримінацій.

2. Дитина повинна користуватися особливим захистом і повинна мати можливість для нормального здорового розвитку в умовах свободи гідності.

3. Дитина з моменту народження набуває ім'я і національність.

4. Дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення, включаючи адекватний до- та післяпологовий догляд для неї або нього та

матері. Дитина повинна мати право на нормальне харчування, житло, творчі та медичні послуги.

5. Дитині, яка є фізично, розумово або соціально неповноцінна, повинні надаватися спеціальне лікування, освіта та догляд.

6. Дитина повинна там, де можливо, зростати під опікою і доглядом її батьків в атмосфері приязні, моральної та матеріальної безпеки. Малолітня дитина не повинна, крім виняткових обставин, відокремлюватися від матері. Суспільство та органи влади повинні забезпечити необхідний догляд за дітьми, які залишилися без піклування сім'ї або без адекватних засобів підтримки.

7. Дитина має право на отримання освіти, яка повинна бути обов'язковою та безкоштовною щонайменше на початковому рівні. Дитина повинна мати можливість для гри та творчості.

8. Дитина за будь-яких обставин повинна бути серед перших, хто отримає захист та допомогу.

9. Дитина повинна бути захищена від усіх форм занедбання, жорстокості та експлуатації. Дитину не можна наймати на роботу до досягнення нею визначеного мінімального віку.

10. Дитина повинна бути захищена від расової, релігійної або іншої дискримінації. Вона повинна бути вихована у дусі розуміння, толерантності та дружби між народами і миру та загального братерства [27].

Декларація прав дитини – документ, що регулює становище дитини у сучасному суспільстві. Головна ідея цього акта «Добро – дітям». У вищезгаданих десяти принципах проголошується, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути забезпечений соціальний захист, надані умови та можливості, що дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. У соціальному відношенні висунуто вимоги щодо створення умов для здорової і нормальної життєдіяльності дитини, гарантування їй свободи й гідності.

Дитина повинна бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу, а також захищеною від усіх форм недбалого ставлення до неї, не говорячи вже про жорстокість та експлуатацію.

До кінця 1970-х рівень соціального та культурного розвитку суспільства, становище дітей, виникнення нових проблем показали, що закріплення лише тільки принципів забезпечення прав дітей недостатньо. Були потрібні документи, в яких би на основі юридичних норм були закріплені заходи та способи захисту прав дітей. З цією метою у 1974 р. було прийнято Декларацію про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів; у 1986 р. – Декларацію про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і добробуту дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх всиновлення на національному та міжнародному рівнях.

На міжнародному рівні прийнято чимало документів, покликаних захистити як права людини взагалі, так і права дитини, зокрема. Однак, виникають нові складні проблеми в даній сфері у зв'язку не тільки з ростом кількості збройних конфліктів, як міжнародних, так і внутрішніх, але і з появою нової специфіки таких конфліктів, зміною характеру загроз, які вони несуть. Мова йде, в першу чергу, про міжнародний тероризм. Не можна не погодитись із Е. Джебб, яка стверджувала, що «всі війни ведуться проти дітей» [237]. Необхідність їх захисту, надання їм негайної допомоги, створення для них сприятливих умов для життя є однією з найбільш актуальних проблем сучасності.

Впродовж десяти років (з 1979 р. по 1989 р.) фахівці багатьох держав світу, що брали участь у Комісії ООН з прав людини, розробляли текст нового положення про права дитини, в якому б максимально враховувалися всі сторони життя дитини в суспільстві. Цей документ отримав назву Конвенція про права дитини і був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р.

Згідно з Конвенцією, основним принципом захисту прав дітей є визнання пріоритету інтересів дітей. Зокрема, виділяється вимога особливої турботи суспільства над соціально вразливими групами дітей: сиріт, інвалідів, біженців тощо.

У відповідності з цими принципами:

1. Дитина має право на життя і здоровий розвиток.
2. Дитина має право на збереження своєї індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки.
3. Дитина має право на свободу особистості, свободу думки, совісті і релігії. Це право включає в себе свободу висловлювати свою думку в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини.
4. Дитина має право на захист від усіх форм фізичного чи психологічного насильства, експлуатації, образи, недбалого чи брутального поводження як з боку батьків, так і законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка піклується про дитину.
5. Дитина, що позбавлена сімейного оточення, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою.
6. Дитина має право на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку. Неповноцінна розумово або фізично дитина має вести повноцінне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють її впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.
7. Дитина має право на охорону здоров'я та соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.
8. Дитина має право на освіту, яка повинна бути направлена на розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей в найповнішому обсязі.

9. Дитина має право користуватися рідною мовою, сповідувати релігію своїх батьків, навіть якщо вона належить до етнічної, релігійної чи мовної групи, яка в даній державі становить меншість.

10. Дитина має право на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, вільно брати участь у культурному житті і займатися мистецтвом.

11. Дитина має право на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я чи завдавати шкоди фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

12. Дитина має право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуального спокушання.

13. Держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання; щоб жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином; щоб кожна позбавлена свободи дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги.

14. Держави зобов'язуються вживати заходів для боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей з-за кордону.

15. Держави зобов'язуються дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права щодо дітей, які потрапили в зону збройного конфлікту. Держави вживають всіх можливих заходів для того, щоб особи молодше п'ятнадцяти років не брали прямої участі у воєнних діях.

Визнаючи дитину самостійним суб'єктом права, Конвенція ставить перед державами завдання підготовки дитини до самостійного життя в суспільстві, виховання її в «дусі миру, гідності, терпимості, свободи рівності і солідарності» [56].

На відміну від декларацій 1924 і 1959 років, Конвенція встановила чіткі правові норми. Ці норми обов'язкові для дотримання усіма державами,

які її ратифікували. Конвенція стала першим міжнародним документом, в якому найбільш широко закріплюються права дітей: не тільки економічні, соціальні та культурні, а й цивільні і політичні.

На думку Н. М. Крестовської, «...нова система цінностей, проголошена Конвенцією про права дитини, визначає принципово новий підхід світу дорослих до світу дитини. Він заснований на визнанні пріоритету запитів, інтересів, потреб дітей, самоцінності та суверенітету дитячої субкультури, прав дитини на особливу турботу та допомогу, захист від протиправного примусу та насильств з боку дорослих, на перевагу при перерозподілі ресурсів суспільства як за сприятливих, так і скрутних часів. Діти в першу чергу мають користуватися результатами успіхів людства і в останню – страждати від його негараздів» [64, с. 410].

Станом на 22 травня 2015 р. Конвенцію ООН про права дитини підписали 195 держав [215]. Держави-сторони кожні 5 років надають Комітету ООН з прав дитини звіти про те, які кроки робляться для забезпечення захисту прав дитини, які складнощі виникають при реалізації тих чи інших положень Конвенції, які шляхи вирішення цих проблем. На основі наданої інформації Комітет з прав дитини готує експертну оцінку та рекомендації для кожної держави: на що варто звернути особливу увагу, які проблеми необхідно вирішувати в першу чергу, які існують методи їх вирішення і т.п. Крім цього, діалог між міжнародним експертним співтовариством, міжнародними та національними організаціями з захисту прав дітей ведеться за рамками ООН – на спеціальних міжнародних зустрічах.

Так, представницька міжнародна зустріч на вищому рівні пройшла 29-30 вересня 1990 р. в Нью-Йорку. На ній була прийнята Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей. Крім того, був вироблений План дій щодо здійснення цього документа. Він включив у себе практичні заходи, спрямовані на:

поліпшення умов життя дітей та підвищення їх шансів на виживання шляхом розширення доступу до медичного обслуговування для жінок і дітей;

скорочення розповсюдження захворювань, що піддаються профілактиці;

створення більш широких можливостей для отримання освіти;

вирішення продовольчої проблеми;

захист дітей, що опинилися в зонах надзвичайних ситуацій [17].

У травні 2002 р. в Нью-Йорку відбулася спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН з проблем дітей. У ній брали участь члени урядів ста п'ятидесяти держав світу, а також близько трьох тисяч представників міжнародних дитячих правозахисних організацій. На цій сесії було підбито підсумки одинадцяти років дії Конвенції з прав дитини. Близько ста п'ятидесяти п'яти держав підготували доповіді про дії з виконання положень Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей [73, с. 112].

При підведенні підсумків були відзначені позитивні зрушення у вирішенні проблем, позначених на зустрічі у 1990 р. Наприклад, однією з основних цілей, поставлених Всесвітньою декларацією про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей, було скорочення до 2000 р. коефіцієнта смертності дітей, молодше п'яти років, на одну третину. В цілому у світі цей коефіцієнт скоротився лише на 14%, однак понад шістдесят держав за цим показником досягли бажаного результату. На 17% зменшилася кількість реєстрованих випадків недоїдання дітей у державах, що розвиваються. Покращилася ситуація з питною водою: з 1990 до 2000 р. ще 816 млн. дітей отримали можливість використовувати якісну питну воду. Був досягнутий істотний прогрес у галузі освіти: зросла кількість учнів у початкових школах, багато держав збільшили термін базової шкільної освіти, а чим довше термін отримання обов'язкової освіти, тим вище мінімальний вік, з якого дітям дозволяється працювати.

Разом з тим, учасники сесії відзначили, що найважливіші проблеми у сфері захисту прав дітей досі залишаються невирішеними.

Щорічно більше десяти мільйонів дітей помирають, хоча в більшості випадків їх можна було б врятувати; 100 мільйонів дітей (з них 60% - дівчата) все ще не мають можливості відвідувати школу; 150 мільйонів дітей страждають від недоїдання; вірус СНІДу серед дітей поширюється з катастрофічною швидкістю. Все ще поширені убогість і дискримінація; соціальні служби не отримують достатнього фінансування. Мільйони дітей, як і раніше, страждають від експлуатації їх працею, дитячої работоргівлі та інших форм зловживань та насильства [21, с. 256].

Для успішного вирішення цих проблем на Генеральній сесії Асамблеї ООН у травні 2002 р. була прийнята декларація «Світ придатний для життя дітей», де були визначені основні принципи подальшого розвитку системи захисту прав дітей в усьому світі, а також план дій з її реалізації.

Основні положення декларації можна умовно розділити на три групи:

створення найбільш сприятливих умов на початковому етапі життя для всіх дітей (сюди входять проблеми дитячої смертності, харчування, медичної допомоги, розвиток системи соціальних послуг тощо); особлива увага приділяється проблемі ВІЛ-інфікованих дітей та профілактики поширення цього вірусу серед дітей та молоді;

забезпечення якісної базової освіти для всіх дітей;

надання всім дітям, особливо підліткам, можливостей для діяльної участі в житті їх громад (можливості активної участі в житті суспільства дітей-інвалідів, створення в державах систем і програм, що дозволяють їм отримувати освіту, професію, відвідувати громадські місця, брати участь у культурному та соціальному житті суспільства) [26].

Після 2002 р. і до теперішнього часу державами-членами ООН було прийнято ще одну декларацію – Декларацію учасників урочистого пленарного засідання високого рівня, присвяченого розгляду подальших заходів з виконання рішень спеціальної сесії щодо становища дітей, 2007 р.

Враховуючи, що у 2015 р. ООН відзначає 70-річчя правотворчої діяльності, варто зазначити, що у сфері захисту прав дітей за цей період було прийнято шість декларацій та вісім конвенцій [49]. Конвенції було прийнято як з приватно- так і з публічно-правових питань. Найбільшої уваги дістали напрями: дитина і злочинність; дитяча праця та експлуатація дитини; дитина і війна; освіта і добробут дитини. З цих питань було прийнято такі конвенції (у хронологічному порядку):

Конвенція про стягнення аліментів за кордоном, 1956 р.;

Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, 1960 р.;

Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), 1985 р.;

Конвенція про права дитини, 1989 р., яку було доповнено у 2000 р. Факультативним протоколом щодо участі дітей у збройних конфліктах та Факультативним протоколом щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, а також у 2011 р. Факультативним протоколом щодо процедури комунікацій.

Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, 1990 р.;

Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи), 1990 р.;

Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці, 1999 р.;

Керівні принципи, що стосуються правосуддя в питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв і свідків злочинів, 2005 р.

Підводячи підсумки, можна відзначити, що на початку XXI століття Конвенція про права дитини набула системоутворюючих ознак та стала основним міжнародним універсальним документом, що закріплює права дітей у сучасному світі. Інші універсальні договори присвячені окремим напрямом підвищеної небезпеки для дитини: дитина і злочинність; дитяча

праця та експлуатація дитини; дитина і війна; освіта і добробут дитини. Додаткове значення мають міжнародні конференції та зустрічі на вищому рівні, які, крім практичної оцінки реалізації положень міжнародних договорів у державах-сторонах і вироблення плану подальших дій з урахуванням актуальних проблем сучасного суспільства, виконують ще одне важливе завдання – акцентують увагу міжнародної спільноти на проблемах захисту прав дітей.

Висновки до першого розділу

1. У сучасному світі життя дитини з самого народження може зіткнутися з великою кількістю небезпек та потребує особливого піклування та захисту. Все більше уваги європейські держави приділяють забезпеченню захисту прав дитини відповідно до універсальних, регіональних та двосторонніх договорів.

2. Визначення у міжнародному праві понять «дитина» і «насильство над дитиною» має певні складнощі та особливості. По-перше, неможливо уніфікувати визначення початку життя дитини. У зв'язку із різноманіттям культурних та релігійних традицій питання початку правового захисту дитини в Європі і в усьому світі віднесено на розсуд національних правових систем. По-друге, у зв'язку із закріпленням різного віку повноліття дитини, її особливий правовий захист може продовжуватись після 18-ти років у національній правовій системі, але за міжнародним правом для такої дитини особливий захист припиняється. Таким чином, «дитиною» можна вважати людину, яка не досягла повноліття відповідно до національного законодавства держави. Однак прийняття спеціальної Конвенції ООН про права дитини, 1989 р., перегляд вікових критеріїв у деяких міжнародних договорах дозволяють говорити про тенденцію у міжнародному праві вважати вік у 18 років як найбільш прийнятний для

визначення моменту, з якого припиняється особливий правовий захист дитини.

3. Поняття «наси́льство над дитино́ю» є складним та залежно від характеру впливу на дитину має дві форми: фізичне і психологічне насильство. Окремо чи разом вони можуть проявлятися у різних видах насильства залежно від критерію, що складає основу тієї або іншої класифікації: домашнє насильство; педагогічне насильство; інтелектуальне насильство; сексуальне насильство; економічне насильство (примусова праця тощо); інформаційне насильство; насильство в громаді; насильство щодо дітей у школах та навчальних закладах; насильство щодо дітей-мігрантів; насильство щодо дітей в установах догляду за дітьми та в системі правоохоронних органів; насильство щодо дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів; насильство на робочому місці тощо.

4. Сучасна система міжнародних норм у сфері захисту прав дитини формується на основі кореляційних зв'язків. Основну системоутворюючу функцію у процесі цього формування виконує Конвенція ООН про захист прав дитини, 1989 р. Інші універсальні договори присвячені окремим напрямкам підвищеної небезпеки для дитини: дитина і злочинність, дитяча праця та експлуатація дитини, дитина і війна, освіта і добробут дитини. При цьому слід зауважити, що початок формування міжнародних стандартів захисту прав дитини передував початку формування міжнародних стандартів захисту прав людини, а не навпаки, про що свідчить прийняття Женевської декларації прав дитини у 1924 р.

5. Механізми контролю та заохочення, що найчастіше застосовуються на міжнародному рівні з метою реалізації стандартів у сфері захисту прав дитини, можна поділити на чотири основні групи: розгляд індивідуальних та колективних заяв (комунікацій); розгляд міждержавних заяв; розгляд доповідей про заходи, що приймаються державами щодо дотримання їх міжнародних обов'язків; технічні консультації і допомога, що надаються державам для ефективної імплементації міжнародних стандартів.

6. Право Ради Європи у сфері захисту прав дітей базується на чотирьох основних положеннях: захист дитинства, запобігання насильства, покарання винуватого у насильстві та врахування думки дитини.

РОЗДІЛ 2

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ТА ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА

2.1. Правові стандарти та правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: визначення та систематизація

У багатьох міжнародно-правових дослідженнях щодо позначення групи міжнародних норм і правил, які регулюють певну сферу правовідносин, застосовується термін «стандарти». З метою визначення поняття «стандарти Ради Європи» слід перш за все звернутись до етимології слова «стандарт».

Сучасні українські юридичні словники не визначають тлумачення терміна «стандарти Ради Європи», зупиняючись лише на терміні «стандарт». Так, Великий юридичний словник представляє тільки одне значення даного поняття: «Стандарт – нормативно-технічний документ, що встановлює комплекс норм, правил, вимог до об'єкта стандартизації» [10, с. 225].

Термін «стандарт», як відомо, походить від англійського «standart». Сучасний словник іншомовних слів містить таке значення терміна «стандарт»:

1) зразок, еталон, модель, прийняті за початкові, для порівняння з ними інших подібних об'єктів; золотий с. – система грошового обігу, при якій в якості міри вартості і повноцінних засобів обігу функціонує золото і існує вільний розмін банкнот на золото;

2) нормативно-технічний документ, що встановлює одиниці величин, терміни та їх визначення, вимоги до продукції та виробничих процесів, вимоги, що забезпечують безпеку людей і збереження матеріальних цінностей тощо;

3) щось шаблонне, трафаретне, що не містить в собі нічого оригінального, творчого» [135, с. 473].

Там само надається визначення терміна «стандартизація» як встановлення в державному масштабі, а також у рамках міжнародних організацій єдиних норм і вимог, що пред'являються до сировини, напівфабрикатів, матеріалів, виробничих процесів, готових виробів, приладів тощо [135, с. 473].

Юридичний енциклопедичний словник пропонує таке значення: «Стандарт (від англ. Standart) – зразок, еталон, модель, прийняті за початкові, для порівняння з ними інших подібних об'єктів» [140, с. 750].

Поняття «правові стандарти Ради Європи» відображає основні досягнення європейських держав у різних напрямках захисту прав людини. Юридична дефініція поняття «правові стандарти Ради Європи» у договорах Ради Європи відсутня. Визначення правових стандартів Ради Європи було запропоновано російською дослідницею З. Б. Демічевою «як комплекс європейських договірних норм, які безпосередньо стосуються реалізації принципів і цілей організації та порушення яких, як і інших міжнародно-правових норм, передбачає міжнародно-правову відповідальність, характер якої визначається самими учасниками тієї чи іншої конвенції, укладеної в рамках Ради Європи» [30, с. 25].

Надалі З.Б. Демічева продовжує думку: «Такий специфічний термін, як «правові стандарти», як правило, використовується стосовно права Ради Європи. Можна говорити про формування міжнародно-правового звичаю, використовувати цей термін стосовно міжнародно-правових норм, що містяться у договорах Ради Європи. Так склалося історично, і це є відмітною ознакою і особливістю даної європейської організації; джерелами правових стандартів Ради Європи є договори Ради Європи, у разі приєднання до яких держави-члени беруть на себе міжнародні зобов'язання» [30, с. 25]. Тобто З. Б. Демічева під «стандартами Ради Європи» розуміє лише договірні норми та демонструє, таким чином,

прихильність до вузького підходу щодо визначення міжнародних правових стандартів.

Прихильники широкого визначення стандартів Ради Європи виходять з різноманіття джерел правових стандартів, які можуть міститися в актах різного рівня обов'язковості: як в міжнародних договорах, так і в рекомендаційних резолюціях органів Ради Європи. Наприклад, на думку, Ю. Ю. Берестнєва, «ті правові норми, які можна віднести до стандартів Ради Європи, містять більше ніж двохсот договорів, укладених в рамках Ради Європи, – конвенцій, хартій і протоколів до них; резолюції та рекомендації Комітету Міністрів і Парламентської Асамблеї Ради Європи; документи інших органів, створених в рамках окремих конвенцій або так званих часткових угод. В останньому випадку особливе значення мають рішення Європейського суду з прав людини» [8, с. 158].

Як слушно вважає Л. В. Павлова «правова база європейських стандартів включає різноманітні норми «твердого» і «м'якого» права» [96]. Опонуючи прихильникам вузького підходу, які вважають, що відмінність норм «м'якого» права від правових норм виражається в тому, що «обов'язкова сила і механізм їх дії мають морально-політичний характер» [72, с. 127]. Л. В. Павлова не погоджується з таким твердженням і звертається до змісту низки резолюцій та рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи (наприклад, Рекомендації № R (85) 11 Комітету Міністрів про становище потерпілого в рамках кримінального права і процесу, Резолюції (62) 2 Комітету Міністрів щодо виборчих цивільних і соціальних прав ув'язнених, Рекомендації № R (82) 17 Комітету Міністрів щодо системи ув'язнення та поводження з небезпечними злочинцями, Рекомендації № R (87) 3 Комітету Міністрів щодо європейських пенітенціарних правил), підкреслюючи очевидну відсутність у них морально-політичних ознак і наявність конкретних правил.

В рамках дослідження стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства у подальшому будуть наведені конкретні приклади джерел

«м'якого права», які також містять конкретні правила поведінки, тому ми будемо додержуватись позиції, відповідно до якої джерела правових стандартів Ради Європи можна класифікувати на три категорії: договірні джерела (конвенції, хартії, угоди, кодекси, додаткові протоколи) 2) інституційні джерела (резолюції, рекомендації, висновки); 3) акти Європейського суду з прав людини (рішення щодо прийнятності заяви, рішення щодо суті, рішення щодо дружнього врегулювання та схвалення умов односторонньої декларації, консультативні висновки).

Характеризуючи першу категорію джерел, напевно, необхідно підкреслити, що під договорами Ради Європи слід розуміти конвенції, хартії, угоди та кодекси, тобто «договори» є збірним поняттям у сенсі поняття «договору» за змістом Віденської конвенції про право міжнародних договорів, 1969 р.

У результаті цілеспрямованої діяльності органів Ради Європи, а також консолідованих зусиль держав-членів, під егідою Ради Європи була створена європейська система захисту прав людини. Ця система на сьогодні, зокрема, включає 214 міжнародних договорів [166]. Визнання і дотримання стандартів, джерелами походження яких є договори Ради Європи стали критерієм визначення верховенства права і рівня розвитку демократії в окремих європейських державах.

Договори Ради Європи, як зазначалось, підпадають під регулювання Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Статті 6–25 даної конвенції регулюють укладання міжнародних договорів, зокрема: складання й прийняття тексту договору, установлення автентичності договору, підписання договору, ратифікація та інші способи вираження згоди на обов'язковість договору, обмін або депонування ратифікаційних грамот. Також Віденською конвенцією, 1969 р., врегульовано питання дотримання, застосування, тлумачення, внесення змін та поправок, недійсність, зупинення й припинення дії договорів, а також правові наслідки цього [13].

Договори Ради Європи не мають застережень щодо їх правового статусу в рамках внутрішнього правопорядку держав-членів. Проте деякі договори містять достатньо конкретні положення, щоб не вимагати спеціальних внутрішніх заходів щодо їх виконання. Вони визнаються «self executing» (самовиконуваними) і можуть, якщо національний суд ухвалить таке рішення, мати пряме застосування в судовому процесі.

Практика держав-членів Ради Європи з трансформації правових стандартів Ради Європи не однакова. Відмінності значною мірою відображають положення і традиції національного права, що стосуються його компетенції укладати міжнародні договори, а також визначати форми взаємозв'язку з міжнародним правом [237, р. 986].

Обов'язковість інкорпорації правових норм не є вимогою Ради Європи. Право Ради Європи не передбачає одноманітності в застосуванні національними судами його норм і не може його передбачати. Також не є обов'язковою вимога прямої дії норм права Ради Європи, хоча фактично в державах-членах національні суди іноді безпосередньо посилаються на норми права Ради Європи. Найяскравіше це проявляється на прикладі норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Хоча вимога прямої дії Конвенції не є обов'язковою, в більшості держав-членів Ради Європи національні суди безпосередньо посилаються на норми цієї Конвенції.

Що стосується «прямого застосування» або «прямої дії» норм Ради Європи у національних правопорядках, то для так званого «прямого застосування» держави-члени Організації мають відповідні статті у національних конституціях, або вносять до них необхідні поправки, або приймають відповідні закони, що являє собою юридичну техніку з трансформації міжнародно-правових норм у внутрішньодержавний правопорядок. Як зазначає Т. О. Анцупова, «відповідь на питання, чи є договір «самовиконуваним», може бути різною у різних держав-сторін

договору залежно від їхніх конституційних положень, правових традицій і судової практики» [4, с. 290].

Більшість договорів Ради Європи містять здебільшого норми, які стосуються людини, а не особливого суб'єкта права – дитини. Проте, до дитини може бути застосовано більшість положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.

Серед договорів Ради Європи, діючих на теперішній час, можна виділити такі, що, не маючи за основну мету захист прав дитини, на практиці часто використовуються з цією метою. Це, зокрема:

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. (надалі – Конвенція);

Європейська соціальна хартія, 1961 р. та Європейська соціальна хартія (переглянута), 1996 р.;

Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, 1981 р., та Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних, 2001 р.;

Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, 1987 р.;

Конвенція про кіберзлочинність, 2001 р.;

Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, 2005 р.

Між тим, державами-членами Ради Європи прийнято й низку конвенцій, які безпосередньо присвячені захисту прав дітей (спеціальні конвенції). Це, зокрема:

Європейська конвенція про усиновлення дітей, 1967 р., та Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), 2008 р.;

Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, 1975 р.;

Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми, 1980 р.;

Європейська конвенція про здійснення прав дітей, 1996 р.;

Конвенція про особисті контакти з дітьми, 2003 р.;

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, 2007 р.

Очевидно, що всі «спеціальні» конвенції, окрім Європейської конвенції про здійснення прав дітей, спрямовані на захист прав, що стосуються якогось певного аспекту життя дитини. Аналіз положень Європейської конвенції про здійснення прав дітей, 1996 р., вважаємо необхідним саме у цій частині дослідження, з огляду на універсальність її положень. Адже положення інших спеціальних конвенцій будуть розглянуті в рамках аналізу правових механізмів Ради Європи за окремими напрямками захисту дітей від насильства (Розділ 3).

Європейська конвенція про здійснення прав дітей передбачає конкретні заходи, що дозволяють дітям досягати їх реалізації. Вона узаконює необхідність донести до дітей інформацію про опіку, житло, права батьків спілкуватися з дитиною, питання всиновлення та захисту від жорстокого чи принизливого ставлення [39].

З метою найдоцільнішого врахування думки та інтересів дитини, відповідно до положень Конвенції, визначаються процесуальні заходи, що мають виконуватися державами для сприяння здійсненню прав дітей при розгляді судом сімейних справ, зокрема тих, що пов'язані із виконанням батьківської відповідальності, визначенням місця проживання дитини і доступу до дитини.

Станом на 1 травня 2015 р., 28 держав підписали Європейську конвенцію про здійснення прав дітей (Австрія, Албанія, колишня Югославська Республіка Македонія, Угорщина, Німеччина, Греція, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Люксембург, Мальта, Польща, Португалія, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина,

Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чорногорія, Чеська республіка, Швеція) та 20 держав ратифікували Конвенцію (Австрія, Албанія, колишня Югославська Республіка Македонія, Німеччина, Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Мальта, Польща, Португалія, Словенія, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чорногорія, Чеська республіка) [171]. Конвенція набула чинності 1 липня 2000 р. та заснувала спеціальний контрольний механізм – Постійний комітет.

Укріплювати права дітей, особливо у судових провадженнях, що стосуються сімейних справ, – один з найголовніших пріоритетів Конвенції. Особлива роль приділяється необхідності захисту та догляду за дітьми, і хоча відповідальність лежить в першу чергу на батьках, зобов'язання також накладаються на державу та суспільство. Найбільшу зацікавленість серед судових розглядів для дітей складають питання закордонності, всиновлення, опікунства, місця проживання, управління майном дитини, позбавлення батьківських прав, захист від жорстокого або принизливого ставлення, медичне лікування.

Якщо звернутись до історії розробки Європейської конвенції про здійснення прав дітей, 1996 р., необхідно згадати, що поштовхом для розробки цього договору було прийняття Рекомендації ПАРЕ 1121 (1990).

Згідно з Рекомендацією 1121 (1990) Парламентської Асамблеї стосовно прав дитини у 1990 р. розробляється правовий документ як додаток до Конвенції ООН про права дитини. Наголос був зроблений на тому, що обидва тексти доповнюють один одного, а ст. 4 Конвенції ООН передбачає, що держави-члени Конвенції вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних чи інших заходів для здійснення прав, які визнаються Конвенцією. Проект Конвенції та її Пояснювальний звіт були ухвалені Комітетом експертів із сімейного права (CJ-FA) з 7 до 10 листопада 1994 р. Проект Конвенції був поданий Європейським Комітетом з правового співробітництва до Комітету Міністрів, який затвердив текст та вирішив відкрити її для підписання 25 січня 1996 р. [233].

Стаття 1, п. 1 Конвенції визнає сферу застосування цієї Конвенції, що розповсюджується на всіх дітей, «які не досягли 18-річного віку» [39]. Щодо початку правового захисту свобод та інтересів дитини, то він починається від моменту народження дитини, хоча держави мають право розширювати цей захист від моменту зачаття на свій розсуд.

Стаття 1, п. 4 Європейської конвенції про здійснення прав дітей вказує на те, що кожна держава має «визначити щонайменше три категорії сімейних справ, які розглядаються судовим органом і до яких повинна застосовуватися ця Конвенція» [39]. Прикладом таких категорій сімейних справ можуть бути питання місця проживання, походження, управління майном дитини, медичної допомоги, захисту від жорстокого або принизливого ставлення тощо.

Україна підписала Європейську конвенцію про здійснення прав дітей 7 травня 1999 р. та ратифікувала її 12 січня 2006 р.. Тим самим було визначено коло справ, на які поширюється дія Конвенції, а саме справи, що стосуються: всиновлення дитини, встановлення опіки над дитиною, догляду за дитиною, визначення місця проживання дитини, позбавлення або оспорювання батьківських прав, інших питань про відносини між батьками та дитиною, будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном) [39].

Конвенцією передбачено, що держави можуть також на більш пізньому етапі зробити нову заяву для того, щоб розширити перелік категорій сімейних справ (ст. 1 п. 5 Конвенції). Також держави-учасниці мають право застосовувати більш сприятливі норми для підтримки і здійснення прав дітей (ст. 1 п. 6 Конвенції).

Слід також зазначити, що Конвенція не розповсюджується на дії носіїв батьківської відповідальності, оскільки згідно з Конвенцією вони не є представниками дитини (у тому випадку, коли вони не призначені представниками). З правової точки зору, дитина виступає самостійним

суб'єктом права. Тому на неї поширюється весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. Отже, якщо дитина бере участь у судовому процесі, носії батьківської відповідальності мають проінформувати дитину у манері, що відповідає її розумінню, надати їй необхідну кількість інформації, яка б давала можливість висловлювати свої погляди, проінформувати щодо можливих наслідків висловлення побажання дитини і будь-якого рішення судової влади з належним врахуванням думок, що висловлює дитина [193].

Право бути проінформованою та висловлювати свою думку під час розгляду справи надається дитині відповідно до ст. 3 Конвенції, але за виключенням права на згоду або накладання вето на рішення, оскільки Конвенція охоплює безліч різних видів справ. Проте п. 6 ст. 1 надає право Сторонам застосовувати більш сприятливі правила для підтримки та виконання прав дітей. Отже, на думку автора, є доцільним надання дитині права на згоду або накладання вето в окремих випадках, таких як, наприклад, всиновлення.

Для того, щоб уникнути будь-яких затримок під час розгляду справ, що стосуються дитини, ст. 7 Конвенції встановлює обов'язок діяти швидко, оскільки затримка може завдати шкоди добробуту дітей, і, таким чином, суперечитиме їхнім інтересам. Слід однак зазначити, що судова влада не завжди має змогу діяти швидко через недостатню кількість інформації і, отже, неможливість прийняття такого рішення, яке б найбільше відповідало інтересам дитини. Отже, найбільш доцільним у таких випадках було б визначення порядку, який встановлював би часові обмеження. Крім того, у Рекомендації № R(91) 9 Комітету Міністрів Ради Європи «Про невідкладні заходи у справах сім'ї» висловлені принципи, що адресуються державам-членам і встановлюють дії, які необхідно прийняти для імплементації цих принципів і забезпечення заходів щодо захисту дітей та інших осіб, які потребують особливого захисту і допомоги та інтересам яких загрожує серйозна небезпека. Принцип 2 Рекомендації № R(91) 9 вказує на те, що у

надзвичайно термінових випадках суди або уповноважені органи мають бути готові вживати негайні дії [232].

Роль представника під час розгляду судовим органом справ, що стосуються дитини, визначається у ст. 10 Конвенції. Тим не менш, обов'язки представника не завжди можуть бути можливими для здійснення, зважаючи, наприклад, на вік дитини. За таких умов з'ясування думки дитини може включати в себе спостереження представника або, наприклад, експертний висновок лікаря. Також представник має право висловлювати свої власні думки для виконання найліпших інтересів дітей. Дитина має право відмовитись від висловлення своєї думки.

Пункт 1 ст. 12 Конвенції передбачає: «Через органи, які виконують функції, передбачені в пункті 2, Сторони сприяють підтримці та здійсненню прав дітей». Основна ідея цієї статті передбачає створення механізму для сприяння здійсненню прав дітей у кожній державі. Кожна держава має право вибрати відповідну формулу з урахуванням конкретних потреб. Органи, що відповідають за функціонування такого механізму, можуть бути державними або приватними і можуть співпрацювати один з одним, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Про ці органи згадується у ст. 16 Конвенції: «Постійний Комітет розглядає проблеми, що стосуються цієї Конвенції. Він може, зокрема: ... надавати консультації та допомогу національним органам, що виконують функції, визначені пунктом 2 статті 12, та сприяти міжнародному співробітництву між ними» [39].

Відповідно до ст. 24 Конвенції, до неї не може бути зроблено жодних застережень. Це означає, що Сторони Конвенції зобов'язані дотримуватися всіх положень тексту і не можуть виключати застосування деяких положень.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що деякі питання не є повноцінно розкритими у Конвенції, як, припустимо, питання надання дитині права накладання вето на деякі рішення або неможливості

повноцінного виконання обов'язків представника, зважаючи, наприклад, на вік дитини. Між тим Конвенція є основним джерелом у сфері здійснення прав дитини в Європі. Підтримка прав дітей, надання їм процесуальних прав та полегшення застосування ними цих прав шляхом забезпечення того, щоб діти особисто або через інших осіб чи органи були проінформовані та допущені до участі у розгляді судом справ, що їх стосуються, є предметом Європейської конвенції про здійснення прав дітей. Конвенція проголошує права дитини як повноцінної і повноправної особистості та виділяє дитину як самостійний суб'єкт права.

У науці міжнародного права існує досить велика розбіжність щодо критеріїв нормативного змісту стандартів і їх джерел. Незважаючи на те, що більшість дослідників трактують поняття «міжнародні стандарти» як комплекс юридично обов'язкових міжнародно-правових норм, хотілося б ще раз підкреслити досить велику різноманітність думок у вітчизняній правовій доктрині щодо змісту «стандартів Ради Європи».

Як міжнародна міжурядова організація Рада Європи є суб'єктом міжнародного права, бере участь у міждержавних відносинах в межах своїх статутних повноважень, має договірну компетенцію. Праву Ради Європи притаманна нормативність. Норми права Ради Європи являють собою певні стандарти поведінки, які створюються його суб'єктами – державами-членами Ради Європи на основі їх волевиявлення і визнаються ними як юридично обов'язкові.

Вступ держав до Ради Європи та приєднання до чисельних стандартів Ради Європи вимагає створення динамічних механізмів їх імплементації до національних правових систем. Згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, держава не може посилатися на своє національне право (включаючи конституційне) у виправдання невиконання умов договору [15]. Як видається, без необхідних дій кожної держави-члена Ради Європи в рамках внутрішньодержавної правової системи, європейська система права не буде ефективною.

Саме це підкреслював свого часу Р. А. Мюллерсон, вказуючи, що «міжнародне право в цілому здійснюється за сприяння національного права» [90, с. 25]. Таке сприяння виражається в національно-правовій імплементації, яка є способом реалізації норм міжнародного права.

Практика держав-членів Ради Європи з трансформації правових стандартів Ради Європи неоднакова. Відмінності значною мірою відображають положення і традиції національного права, що стосуються його компетенції укладати міжнародні договори, а також визначати форми взаємозв'язку з міжнародним правом.

Статутні органи Ради Європи відповідно до своєї компетенції також приймають в тій чи іншій формі рішення. Рекомендації та Резолюції Комітету Міністрів та Резолюції Парламентської Асамблеї адресуються національним урядам та парламентам держав-членів відповідно. Незважаючи на те, що, відповідно до Статуту Ради Європи, Резолюції та Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи при усій своїй значимості не носять юридично обов'язкового характеру і не мають прямих правових наслідків для держав-членів, а Парламентська Асамблея Ради Європи відповідно до ст. 22 Статуту Ради Європи є дорадчим органом, і її рішення носять рекомендаційний характер [137, с. 17], на нашу думку, можна стверджувати, що ці статутні органи також утворюють правові стандарти Ради Європи.

Наприклад, Рада Європи розробила ряд загальних принципів, які лежать в основі концепції позитивного батьківства. Базовим документом у роботі Ради Європи в цій сфері є Рекомендація (2006) 19 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи про політику на підтримку позитивного виховання дітей батьками, прийнята 13 грудня 2006 р. на 983-му засіданні постійних представників міністрів [178]. Рекомендація містить низку принципів позитивного батьківства, які складають певний стандарт Ради Європи. Іншим прикладом може бути Рекомендація Комітету Міністрів (2009) 10 [48], якою були закріплені Керівні принципи політики

Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства. У Рекомендації (91) 9 Комітету Міністрів Ради Європи «Про невідкладні заходи у справах сім'ї» висловлені принципи, що адресуються державам-членам і встановлюють дії, які необхідно прийняти для імплементації цих принципів і забезпечення заходів щодо захисту дітей та інших осіб, які потребують особливого захисту і допомоги, та інтересам яких загрожує серйозна небезпека. Принцип 2 Рекомендації (91) 9 вказує на те, що у надзвичайно термінових випадках суди або уповноважені органи мають бути готові вживати негайні дії [232].

В якості прикладів також можна навести Рекомендації Комітету Міністрів: (2009) 5 «Про заходи із захисту дітей від шкідливого контенту і поведінки та із заохочення їх активної участі в новому інформаційно-комунікаційному середовищі»; (2008) 11 «Про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких вживаються санкції або заходи»; (2006) 12 «Про надання дітям прав у новому інформаційно-комунікаційному середовищі»; (2006) 5 «Про План дій Ради Європи на 2006–2015 рр. зі сприяння правам і повноцінній участі інвалідів у житті суспільства: покращення якості життя інвалідів у Європі»; (2005) 5 «Про права дітей, що мешкають у спеціалізованих дитячих закладах»; (2001) 16 «Про захист дітей від сексуальної експлуатації».

Своєю чергою Парламентська Асамблея Ради Європи також розробила низку рекомендацій парламентам держав-членів Ради Європи: Рекомендацію 1854 (2009) «Про доступ інвалідів до прав та їх повноцінну та активну участь у житті суспільства»; Рекомендацію 1828 (2008) «Про зникнення новонароджених з метою їх незаконного всиновлення в Європі»; Рекомендацію 1778 (2007) «Про дітей-жертв: ліквідацію всіх форм насильства, експлуатації та зловживань»; Рекомендацію 1666 (2004) «Про загальноєвропейську заборону на тілесні покарання дітей».

Відповідь на питання: чи можна вважати закріплені у наведених рекомендаціях та резолюціях Ради Європи правила «стандартами»,

залежить, зокрема, від відповіді на питання: чи стають ці правила стандартами з моменту їх закріплення у тому чи іншому міжнародному акті, або вони вважаються стандартами лише тоді, коли вже трансформовані (імплементовані) до національно-правових систем держав-членів Ради Європи. На наше переконання, стандартами Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є сукупність конкретних правил та вимог, які створюють мінімальні гарантії захисту дітей від насильства та щодо яких існує європейський консенсус.

Вважаємо, що ступінь імплементації того або іншого стандарту Ради Європи до національної правової системи залежить від ефективності механізмів цієї імплементації, але стандарт існує і вважається таким з моменту його закріплення у певному договірному або інституційному акті або рішенні Європейського суду з прав людини.

Якими можуть бути правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства? Відповідь на це питання детермінована із відповіддю на питання про сутність правових стандартів Ради Європи. Саме тому ці два питання розглядаються сумісно в рамках окремого підрозділу дисертації.

I. Ліщина вважає, що під терміном «механізми міжнародного захисту прав людини» розуміють «систему міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення. /.../ Ст. 55 Конституції України, яка надає право громадянам звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини, має на увазі винятково міждержавну частину механізму. Такі (міждержавні) органи відрізняються тим, що вони створюються за взаємною згодою кількох держав, як правило, оформленою міжнародною угодою, діють у межах такої угоди, угодою також визначаються їхні повноваження і спеціальні правила процедури» [70].

Коментуючи цю думку, слід зауважити, що цілком справедливо І. Ліщина вважає основною метою механізмів міжнародного захисту прав людини «здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення». Але під механізмами міжнародного захисту прав людини не може розумітись система міжнародних (міждержавних) органів і організацій як таких. Міжнародно-правові механізми мають більш конкретні та динамічні (а не статичні) характеристики. Більш того, дослівно ст. 55 Конституції України встановлює право кожного «після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [60].

На думку І. Л. Литвиненко міжнародно-правові механізми захисту прав людини можна визначити «як систему міжнародних органів та організацій, а також форми та методи, які вони застосовують з метою вироблення та реалізації міжнародних стандартів прав і свобод людини та їх поновлення в разі порушення державою» [68, с. 278]. Таке визначення зустрічає менше критики. Але знов механізмами не є «система органів та організацій» як така, а скоріше, як вважає авторка, форми та методи вироблення та реалізації міжнародних стандартів.

Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є частиною міжнародно-правових механізмів захисту прав людини.

Найбільш загальною класифікацією уявляється розділення усіх правових механізмів Ради Європи на правотворчі та правореалізаційні. Слід відрізняти правотворчі та правореалізаційні процедури (процеси) від правотворчих та правореалізаційних механізмів. Кажучи про правотворчі та правореалізаційні процедури (процеси) у міжнародно-правовому контексті, слід врахувати, що йдеться все ж про надання нормативності правилам поведінки за допомогою спеціально встановлених правових (юридичних) процедур. Тобто важливою характеристикою цих процедур

(процесів) є їх нормативність, тобто впорядкованість. Між тим, коли мова йде про механізми правотворчості та правореалізації, важливою характеристикою є поєднання їх правової та організаційної складової. Поняття «правовий механізм» є ширшим відносно до поняття «правова процедура». Оскільки «правові процедури є рівнем деталізації процесу, на якому відбувається регулювання одиничного процесуального правовідношення між суб'єктами права Ради Європи» [4].

Правовий механізм існує, зокрема, для того, щоб виробити (створити певний правовий стандарт) та сприяти його реалізації. Але, водночас, правові стандарти як такі є нормативною основою і складовою частиною правових механізмів Ради Європи. Залежно від джерела правового стандарту можуть застосовуватись різні механізми його створення та реалізації. Уявляється, що правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є системою правових та пов'язаних з ними організаційних засобів, які використовуються в рамках договірного та позадоговірного (інституційного та програмного) співробітництва держав – членів Ради Європи з метою захисту дітей від протиправного фізичного впливу та/або порушення їх психічної цілісності.

Таким чином, можна виділити три види правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства, а саме: договірний (який охоплює механізми розробки, прийняття та реалізації договірних норм за допомогою судового або інших видів контролю виконання сторонами зобов'язань), інституційний (який охоплює координацію діяльності статутних органів та спеціалізованих установ та прийняття актів рекомендаційного характеру) та програмний (який охоплює заохочувальні заходи та надання консультацій та технічної допомоги державам-членам Ради Європи для ефективної імплементації стандартів у сфері захисту дітей від насильства).

Серед договірних механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства унікальним є контрольний механізм Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод (1950 р.), який в умовах відсутності єдиного європейського договору про права дитини взяв на себе компенсаторну роль щодо забезпечення прав дитини та контролю за виконанням державами своїх зобов'язань.

2.2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як особливий договірний механізм захисту дітей від насильства

Незважаючи на розробку вузькоспеціальних конвенцій щодо захисту прав дітей, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (надалі у цьому розділі – Конвенція, ЄКПЛ), 1950 р., має високу ефективність у сфері захисту прав дитини.

Це стало можливим завдяки еволюційному принципу тлумачення Конвенції. Європейським судом з прав людини питання меж тлумачення Конвенції не вирішене. Вірніше, воно вирішується у кожній конкретній справі, у відповідності з умовами сучасного життя на підставі еволюційного принципу тлумачення Конвенції. «Винятки становлять випадки, коли зміст норми Конвенції, що тлумачиться Судом було чітко визначено державами в момент підписання Конвенції» [22]. Таким чином, згодом сформувалось усталене прецедентне право у сфері захисту прав дитини і став можливим судовий механізм захисту прав дитини за допомогою Європейського суду з прав людини.

Особливості застосування положень Конвенції залежать від особливостей правозастосовної практики держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також дії норм міжнародного права на основі монізму або дуалізму у національних правових системах.

В Австрії, наприклад, за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод визнано статус конституційного закону, і вона має пріоритет над нормами національного права, які їй суперечать незалежно

від дати їх прийняття. Конституційний суд Австрії також погодився виконувати рішення Страсбурзького суду щодо тлумачення Конвенції.

У Бельгії, Франції, Нідерландах і Швейцарії положення Конвенції діють на рівні національного права і мають верховенство відносно невідповідних їм положень національного права.

У Бельгії верховенство Конвенції було підтверджено рішенням Конституційного Суду, який постановив, що положення всіх міжнародних договорів, стороною яких є Бельгія, мають пріоритет над нормами національного законодавства.

У Франції Касаційний Суд у 1975 р. і Державна Рада в 1989 р. прийняли подібні за значенням рішення про застосування ст. 55 Конституції Франції (1958 р.), згідно з якою «договори або угоди, що належним чином ратифіковані або затверджені, з моменту оприлюднення мають юридичну силу, яка перевищує силу внутрішніх законів...» [101].

У Нідерландах дія аналогічного конституційного положення призвела до того, що судді все частіше застосовують Конвенцію безпосередньо.

У Швейцарії після ратифікації Конвенції у 1974 р. національні суди часто посилаються на судову практику ЄСПЛ.

У Німеччині та Італії застосовні положення Конвенції найчастіше мають силу звичайного законодавства. У той же час, на відміну від Німеччини, в Італії суд рідко реалізує передбачені Конвенцією права. Не застосовується Конвенція судами Ірландії.

Данія (1992 р.), Ісландія (1994 р.), Швеція (1995 р.) і Норвегія (1999 р.) інкорпоровали Конвенцію у національне законодавство.

Особлива ситуація склалася у Великій Британії, яка ратифікувала Конвенцію першою – у лютому 1951 р., але визнала юрисдикцію ЄСПЛ тільки в 1966 р., а права, гарантовані Конвенцією, не могли бути захищені в судовому порядку, згідно з правом цієї держави до 2 жовтня 2000 р. Один з найбільш запеклих противників інкорпорації Конвенції до законодавства Великої Британії професор Кіт Юїнг вважав, що Акт про права людини

1988 р. є «кульмінацією агресивної кампанії щодо інкорпорації в національне право Європейської конвенції про права людини», являє собою безпрецедентний перехід політичної влади від виконавчої та законодавчої гілок до суддівського корпусу, а також докорінну реструктуризацію «політичної конституції» [196, р. 74].

«Політична конституція» зумовлена відсутністю писаної конституції у Великобританії, що є унікальним явищем серед інших держав-членів Ради Європи. Слід також зазначити, що Британський Акт про права людини 1998 р. не інкорпорує ЄКПЛ в британське внутрішнє право подібно тому, як Акт про Європейські співтовариства 1972 р. інкорпорував Договір ЄС. Як зазначає професор Юінг, «він лише забезпечує придбання окремими положеннями Конвенції певного правового статусу. Більш того, Акт не надає судам повноважень, пов'язаних з визнанням недійсності актів Парламенту» [196, р. 74].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р., майже не містить статей, об'єктом захисту яких є права дітей. В обмеженому (виключному) контексті Конвенція встановлює певні права та гарантії щодо здійснення прав дитини у п. 1 d. ст. 5; п. 1 ст. 6 [52]; ст. 2 Протоколу 11 до Конвенції [230], ст. 5 Протоколу 7 до Конвенції [229]. Відповідно, п. 1 d. ст. 5 навіть не гарантує певні права дитини, а встановлює виключення: «Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: /.../ d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу». Пункт 1 ст. 6 Конвенції передбачає, що «преса і публіка можуть бути не допущені до залу засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або

– тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя». І навіть у ст. 2 Протоколу 1, яка передбачає право на освіту, це право не співвідноситься з безпосереднім правом дитини. Стаття 2 Протоколу 1 закріплює обов'язок держави «При здійсненні будь-яких функцій, узятих на себе в галузі освіти і навчання, поважати право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їх власних релігійних та філософських переконань». Також в цій статті знов використовується конструкція «кожна людина», а саме: «Жодній людині не може бути відмовлено в праві на освіту». І, насамкінець, Положення ст.5 Протоколу 7 до Конвенції, якими встановлюється такий принцип: «Подружжя користується рівними правами і обов'язками приватного права між собою та в їх відносинах зі своїми дітьми впродовж шлюбу і в разі його розірвання. Ця стаття не перешкоджає державам вживати таких заходів, які необхідні в інтересах дітей».

Такі обмежені можливості для прямого та безпосереднього використання та/або посилання на норми Конвенції у справах про захист прав дитини здаються дивними, але слід повністю погодитись із Дж. ван Б'юрен, що «в цьому Європейська Конвенція з прав людини є дуже яскравим відображенням підходу до дітей у 1950-ті роки, який проявляється в тому, що діти поза цими обмеженими виключеннями не потребували спеціальних прав» [243, р. 17].

У сучасних умовах завдяки еволюційному принципу тлумачення Конвенції Європейський суд з прав людини не тільки визнає правосуб'єктність дитини, а й активно, через статті Конвенції, захищає її права. Таким чином, решта положень Конвенції (окрім зазначених вище) можуть бути також застосовані до дитини, яка має виняткову правосуб'єктність (як і будь-який інший індивід) в рамках механізму Конвенція-Суд, відповідно до ст. 34 Конвенції, а саме: «Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих

Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права» [52]. У наведеному положенні Конвенції поняття «будь-яка фізична особа» і далі за текстом – «кожен», дозволяють здійснювати свої права усім, незалежно від віку, раси, полової приналежності, фінансового становища, якщо ці особи знаходяться під юрисдикцією однієї з держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Як правило, питання, що стосуються захисту прав дітей у Європейському суді з прав людини (надалі у цьому розділі – Суд, ЄСПЛ), представляють їх батьки. Між тим, дитина наділена правом скористатися допомогою захисника (п. 2 ст. 6 Конвенції) або громадської організації відповідно до національного законодавства, якщо з якихось причин законне представництво батьками неможливо. Подібний підхід особливо актуальний, коли інтереси дитини входять в протиріччя з інтересами його батьків або опікунів.

Серед основних проблемних сфер захисту прав дитини, в яких механізм Конвенція – Суд є найбільш затребуваним, можна назвати такі:

- а) ювенальна юстиція й арешт (ст. ст. 5 і 6 Конвенції);
- б) право на освіту (ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції);
- в) свобода совісті, право вільного вираження думок і свобода асоціацій (ст. ст. 9, 10, 11 Конвенції);
- г) жорстоке поводження і бездоглядність (ст. ст. 3 і 8 Конвенції);
- д) права дітей-мігрантів та біженців (ст. ст. 3, 5 і 8 Конвенції);
- е) обмеження свободи вираження своєї думки, одержання і поширення інформації з метою охорони здоров'я і моральності (п. 2 ст. 10 Конвенції);
- ж) захист від дискримінації (ст. 14 Конвенції).

Найбільш часто у справах щодо захисту прав дітей заявники апелюють до наступних статей Конвенції:

ст. 2 ЄКПЛ «Право на життя» (зокрема, у справах про захист права на життя ненародженої дитини)

ст. 3 ЄКПЛ «Заборона катування» (зокрема, у випадках застосування до дітей тілесних покарань у школі, батьками або за рішенням суду);

ст. 6 ЄКПЛ «Право на справедливий суд» (у справах про ювенальну юстицію, представництво інтересів дитини в суді, доступ дитини до суду);

ст. 8 ЄКПЛ «Право на повагу до приватного і сімейного життя» (у справах про захист прав незаконнонароджених дітей; визначення концепції дій в інтересах дитини (вибір релігії, імені та ін.); передачу державі права на опіку над дитиною; випадки розлучення батьків і дітей через депортацію батьків);

ст. 2 Протоколу 1 до ЄКПЛ «Право на освіту» (наприклад, у справах про освіту в приватних школах; повагу до філософських та релігійних переконань батьків).

У результаті розгляду багаточисельних справ щодо захисту прав дитини Європейським судом з прав людини було сформоване усталене прецедентне право щодо наведених статей Конвенції.

У процесі тлумачення відповідних статей Конвенції Європейським судом з прав людини при обґрунтуванні порушення відповідних прав та свобод дитини допускаються і заохочуються посилання і на інші міжнародно-правові акти, наприклад, на Конвенцію ООН про права дитини, стороною якої є всі держави-члени Ради Європи [243, р. 18].

На наше переконання, аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо захисту дітей від насильства має починатись з аналізу прецедентів відповідно ст. 2 ЄКПЛ.

Значна частина справ цієї групи стосується захисту права на життя ненародженої дитини. Однак, варто зауважити, що такі справи розглядаються у поєднанні із порушенням ст.ст. 3 та 8 Конвенції. Наприклад, Європейський суд з прав людини, розглядаючи справу *Ті-Ньо Во проти Франції* (*Thi-Nho Vo v. France*) [187] відмовився визнати право на життя шестимісячного плоду, що загинув у результаті помилки лікарів. Громадянка Франції в'єтнамського походження *Ті-Ньо Во* поїхала у

госпіталь Готель-Дью у місті Ліон на обстеження, перебуваючи на шостому місяці вагітності. У той же день іншій жінці, Тан Ван Во, було призначено видалення спіралі в тому ж госпіталі. Вагітна пані Во із Бург-ен-Бресс не говорила по-французьки і не змогла поспілкуватися з гінекологом Гольф'єром. Він переплутав її з іншою пані Во і спробував видалити спіраль, що призвело до необхідності зробити аборт. Доктор Гольф'єр був звинувачений в ненавмисному вбивстві. Його виправдали, але в апеляційній інстанції Гольф'єра було визнано винним і засуджено до шестимісячного ув'язнення та оштрафовано на 10 тис. франків. Але доктор Гольф'єр потім оскаржив вирок у касаційній інстанції, яка скасувала судові рішення на тій підставі, що утробний плід не є людською істотою і не підпадає під захист кримінального права.

Інша гучна справа – А, В і С проти Ірландії (A, B and C v. Ireland) [157], в якій три заявниці стверджували, що їх права за ст.ст. 2, 3 та 8 були порушені. Відомо, що аборти в Республіці Ірландія заборонені законом, крім випадків порятунку життя матері [153, р. 518]. Тим більше, доступність абортів обмежена через відсутність легкодоступного методу визначення законності застосування абортів [167, р. 308]. Питання про аборти продовжує залишатися спірним для ірландських політиків, протягом останніх 30 років з цього питання було проведено п'ять національних референдумів.

Рішення Великої палати у справі А, В і С проти Ірландії роз'яснювало, що, хоча ст. 8 ЄКПЛ не можна тлумачити так, як ніби вона надає право на аборт, заборона останнього підпадає під право заявника на повагу фізичного та психологічного здоров'я, яке абсолютно виразно охоплюється поняттям «приватне життя». Це також означає, що ст. 8 надає право на своєчасний доступ до відповідних діагностичних послуг, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення (і вимагає дійсної наявності таких послуг), спільно з правом вільного доступу до медичного супроводу вагітності. У цьому сенсі держави несуть зобов'язання забезпечити надання

послуг так, щоб повага до свободи совісті медичних працівників на практиці не заважала здійсненню права на доступ до таких послуг з боку зацікавленої в них жінки [133, с. 37–38].

При цьому переривання вагітності включає в себе права не тільки потенційної матері, але і батька. Ця позиція Суду пізніше була роз'яснена у справі Еванс проти Сполученого Королівства (*Evans v. The United Kingdom*) [154]. Заявниця – пані Еванс та її партнер розпочали лікування безпліддя. У процесі огляду виявилось, що у заявниці передраковий стан яєчників. Їй було запропоновано провести запліднення *in vitro* перед їх хірургічним видаленням. Пані Еванс та її партнер підписали інформовану згоду про те, що дають згоду на запліднення та про те, що кожен з них має право відкликати свою згоду до моменту імплантації ембріона. Згодом було створено шість ембріонів, після чого заявниці було проведено операцію із видалення яєчників. Проте невдовзі стосунки заявниці та її партнера були розірвані і останній відкликав свою згоду на продовження зберігання ембріонів. Заявниця розпочала судовий процес з метою відновити згоду на зберігання ембріонів. На думку пані Еванс, вимога згоди батька на зберігання та імплантацію запліднених яйцеклітин порушувала її права згідно зі ст.ст. 8 та 14 Конвенції, а також право ембріона на життя відповідно до ст. 2 Конвенції. Суд зауважив, що питання моменту виникнення життя належить до сфери регулювання держави. Згідно з законодавством Сполученого Королівства ембріон не має належних прав та інтересів і не може претендувати на право на життя відповідно до ст. 2 Конвенції. Суд також зазначив, що на міжнародному рівні немає одностайності в питанні правового регулювання штучного запліднення та використання ембріонів. На думку Суду, межі оцінки, надані державі, повинні бути настільки широкими, щоб охоплювати як її рішення втручатися в цю сферу, так і в разі такого втручання встановити детальне регулювання цих питань для досягнення балансу приватних та публічних інтересів.

У справі Патон проти Сполученого Королівства (Paton v. the United Kingdom) Європейська комісія з прав людини вирішила, що аборт на 10-тижневому терміні в інтересах захисту фізичного та психічного здоров'я вагітної жінки, відповідно до британського законодавства, не суперечить положенням ст. 2 ЄКПЛ. Таким чином встановлено, що за ст. 2 Конвенції Суд не визнає абсолютного права ненародженої дитини на життя. Інакше «життя плода розглядалося б як більш висока цінність, ніж життя вагітної матері» [225]. Потреби ж матері мають пріоритет над ненародженою дитиною. Отже, ненароджена дитина не вважається «особою» та не підпадає під захист ст. 2 ЄКПЛ.

Таким чином, можна констатувати, що у групі справ стосовно захисту права на життя ненароджених дітей за ст. 2 ЄКПЛ, Європейський суд з прав людини сформував чітку позицію, що він не може відповісти на питання, коли починається право на життя, і йому доведеться залишити вирішення цього питання національним судам [188].

Аналіз прецедентного права Європейського суду з прав людини за ст. 3 ЄКПЛ посідає друге місце в контексті аналізу практики Суду щодо захисту дітей від насильства.

Тривале соціальне прийняття деяких видів насильства щодо дітей є визначальним фактором для його поширення у кожній європейській державі. Як діти, так і правопорушники, громадськість загалом можуть вважати фізичне та психологічне насильство неминучим елементом дитинства. Закони більшості держав і дотепер допускають застосування «аргументованого» та «правомочного» тілесного покарання і таким чином відображають соціальне прийняття насильства, коли мова йде про «дисциплінарні заходи». Тілесні покарання та інші форми жорстокого чи принизливого покарання, зачіпання та залякування, сексуальні домагання та ціла низка жорстоких традиційних практик можуть сприйматися нормально, особливо якщо немає видимих або тривалих тілесних пошкоджень.

У справі Тайрер проти Сполученого Королівства (Tyrer v. United Kingdom) [241] отримавши кілька ударів різкою за те, що приніс пива до школи, пан Тайрер, п'ятнадцятирічний мешканець острова Мен, разом з трьома іншими молодими людьми напав на школяра, що їх видав. Визнаний винним за напад, пан Тайрер був засуджений 7 березня 1972 р. місцевим судом у справах неповнолітніх. Європейський суд з прав людини мав з'ясувати, чи була міра, призначена пану Тайреру «покаранням, що принижує людську гідність» і таким, що суперечить вимогам ст. 3 ЄКПЛ. В даному випадку, на думку Суду, хоча заявнику і не було завдано тяжких тілесних ушкоджень, призначена йому міра покарання полягала в поводженні з ним як з матеріалом, що опинився в руках органів державної влади, що стало посяганням на його людську гідність і фізичну недоторканність, що, звичайно ж, представляє ступінь приниження, що кваліфікується як «покарання, що принижує людську гідність». Отже, тілесне покарання, призначене національним судом пану Тайреру, розцінюється ЄСПЛ як порушення ст. 3 ЄКПЛ. Європейський суд з прав людини визнав таке покарання «узаконеним насильством».

Далі Суд мав розглянути, чи може його висновок про порушення ст. 3 ЄКПЛ бути змінений відповідно до міри покарання, застосованої до пана Тайрера, «місцевих вимог», передбачених ст. 63 ЄКПЛ. Зазначивши, що думка місцевої громадськості не може сама по собі розглядатися як доказ необхідності тілесних покарань, призначуваних судом в якості засобу залякування для підтримання громадського порядку, Суд констатував, що ніякі «місцеві вимоги», що стосуються забезпечення дотримання громадського порядку, не можуть дати право державі вдаватися до заходів покарання, що суперечить вимогам ст. 3 ЄКПЛ. Виходячи з цього, Суд підтвердив свій висновок, відповідно до якого тілесне покарання, винесене заявнику, порушило ст. 3 ЄКПЛ.

Справ, що стосуються знущання над дітьми, приниження їх гідності, побиття з боку поліції існує велика кількість, як, наприклад, у справі

Оккалі проти Турції (*Okkali v. Turkey*) [186]. Дванадцятирічний хлопчик був побитий співробітниками поліції, які намагалися змусити його зізнатися у крадіжці грошей у роботодавця (звинувачення в крадіжці було згодом знято). Він покинув поліцейську ділянку похитуючись, з блювотою і синцем (розміром 30 x 17 см). Пізніше виконання вир. про засудження винних співробітників поліції було відкладено, і незабаром вони отримали підвищення по службі.

У цій справі Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що було порушено ст. 3 ЄКПЛ у зв'язку з безкарністю поліцейських і відсутністю спеціальних засобів захисту для неповнолітніх. Суд висловив жалість щодо того, що при розгляді справи не було приділено увагу захисту неповнолітнього. Вік заявника не згадувався в якості обтяжуючої обставини, як не було і посилання на національне законодавство про захист неповнолітніх. Безкарність винних також поставила під сумнів стримуючий ефект судової системи та її здатність захистити когось у подібній ситуації.

В іншій справі про порушення ст. 3 Конвенції А. проти Сполученого Королівства (*A. v. The United Kingdom*) [158] дев'ятирічну «проблемну» дитину вітчим кілька разів сильно вдарив палицею, завдавши їй удари і заподіявши страждання. Вітчиму було пред'явлено звинувачення в заподіянні тілесних ушкоджень, але, зрештою, він був виправданий, оскільки англійське право, що діяло під час розглянутих подій, допускало застосування «розумного покарання». Стосовно цієї справи Суд вирішив, що діти та інші вразливі особи мають право на особливий захист, який повинен виражатися у формі ефективного попередження насильства і який захистив би їх від подібного роду жорстокої поведінки. Суд виявив порушення ст. 3 з огляду на те, що англійське право не надало хлопчикові адекватного захисту. Після винесення цієї та низки інших аналогічних рішень тілесні покарання були заборонені у всіх школах Сполученого Королівства.

Окрема (до того ж достатньо велика) група справ стосується порушень ст.ст. 8 та 14 Конвенції у контексті захисту прав дитини. Зокрема, усталене прецедентне право Суду сформувалось стосовно питань, пов'язаних з тим, народжена дитина в шлюбі чи ні; питань всиновлення та опіки, зокрема, у гомосексуальному шлюбі та ін.

Пункт 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – право на повагу до приватного і сімейного життя проголошує: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції» [52]. Перш за все передбачається, що державні органи не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком конкретних випадків, перелічених у п. 2 ст. 8: «...коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту держави для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [52]. На додаток до обов'язку не втручатися у сімейне життя існують і позитивні обов'язки держави, які полягають у «повазі» до сімейного життя. Звідси випливає, що коли держава в рамках своєї внутрішньої правової системи визначає режим деяких сімейних стосунків, як, наприклад, відносин між незаміжньою матір'ю та її дитиною, то вона повинна діяти так, щоб зацікавлені особи могли вести нормальне сімейне життя. Слід зазначити, що захист прав та інтересів дитини, її приватного життя та приватного життя її батьків має велике значення для психологічного здоров'я дитини.

Провідною справою з питань прав дитини, народженої поза офіційним шлюбом, є справа Маркс проти Бельгії (Marckx v. Belgium) [211]. Згідно з обставинами справи, Олександра Маркс є дочкою Паули Маркс, незаміжньої жінки. Відповідно до бельгійського законодавства, щодо дітей, народжених у шлюбі, материнство автоматично реєструється (за фактом народження). Однак у випадку пані Маркс дитина була народжена поза

шлюбом, і від матері вимагалася заява про визнання, котру слід подавати до органу реєстрації цивільного стану. Однак такий акт був лише декларативним і не створював достатніх доказів материнства. Відповідно, заявниця, отримавши таке визнання, через рік після народження доньки розпочала процедуру усиновлення (при цьому варто зазначити, що Цивільний кодекс Бельгії також суттєво обмежував спадкові та деякі інші майнові права дитини, народженої поза шлюбом). Заявниці Маркс стверджували, що така система реєстрації порушує їхні права, передбачені ст. 8 Конвенції, взятої окремо та в поєднанні зі ст. 14.

У цій справі Європейський суд з прав людини визнав за необхідне роз'яснити значення і зміст слів «повагу ... особистого і сімейного життя». Гарантуючи право на повагу до сімейного життя, ст. 8 Конвенції передбачає наявність сім'ї. Європейський суд з прав людини вказав, що ст. 8 не робить відмінностей між сім'ями із «законними» і «незаконними» дітьми. Подібне розходження не відповідало б слову «кожен», і це підтверджується заборонаю (ст. 14) на дискримінацію за ознакою народження. Крім того, Суд звернув увагу на те, що Комітет Міністрів Ради Європи вважає самотню жінку і її дитину єдиною сім'єю, яка нічим не відрізняється від інших сімей [211].

Стаття 14 Конвенції проголошує: «Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або будь-яких інших обставин» [52].

Усталене прецедентне право Суду вказує на те, що, хоча ст. 14 Конвенції не діє окремо від інших її норм, вона може відігравати важливу автономну роль, доповнюючи й уточнюючи їх, надаючи особам гарантії від будь-якого роду дискримінації при здійсненні ними своїх прав і свобод, викладених у інших статтях Конвенції. Дія, яка носить несумісний зі ст. 14

дискримінаційний характер, порушує тим самим відразу дві статті Конвенції.

У своєму рішенні у справі Маркс проти Бельгії Суд зазначив, що «коли держава в рамках своєї внутрішньої правової системи визначає режим деяких сімейних стосунків, то повинна продумано діяти так, щоб зацікавлені особи могли вести нормальне сімейне життя» [211]. На думку Суду, декларована у ст. 8 необхідність поваги до сімейного життя передбачає зокрема наявність у внутрішньому законодавстві правових гарантій, які робили б можливою інтеграцію дитини в сім'ю з моменту народження. Крім того, Суд вважає, що якщо метою держави є створення умов для нормального розвитку сімейних стосунків між незаміжною матір'ю та її дитиною, то держава не повинна допускати жодної дискримінації за ознакою народження. Це є вимогою ст. 14 в поєднанні зі ст. 8 Конвенції.

У багатьох рішеннях Суду за ст. 8 Конвенції піднімаються такі суспільно актуальні питання, як батьківські права транссексуалів, гомосексуалістів. У цій проблематиці знаковою є справа X, Y, Z проти Сполученого Королівства (X, Y and Z v. The United Kingdom) [244]. Згідно з обставинами, перший заявник, X є транссексуалом (за природою – жінка), живе у тривалому постійному зв'язку з жінкою Y, яка в 1992 р. народила Z, який був зачатий шляхом штучного запліднення донорською спермою за згодою лікарського комітету з питань етики. Однак виявилось, що тільки біологічний батько може бути зареєстрованим як батько дитини. Органи реєстрації відмовили X в проханні бути записаним батьком Z. У своєму рішенні Суд зазначив, що держава «мала підстави бути обережною в оновленні права, оскільки не виключалося, що такі зміни могли мати небажані або непередбачувані наслідки для дітей, які перебувають у такому ж становищі, як Z» [244]. Суд вважає, що ст. 8 Конвенції не містить обов'язку для держави-відповідача офіційно визнати батьком дитини особу, яка не є біологічним батьком. Той факт, що право Сполученого

Королівства не дозволяє визнання сімейних стосунків між X і Z, не складає порушення ст. 8.

Питання виховання дітей гомосексуальною парою неодноразово розглядались Європейським судом з прав людини. Це питання є тісно пов'язаним із культурою, морально-етичними поглядами і традиціями у державах-учасниках Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Той факт, що звичаєве право, політика та практика значною мірою різняться у державах-учасниках Конвенції, можна використовувати для обґрунтування меж розсуду ЄСПЛ. При розгляді справи Хендісайд (Handyside) проти Великої Британії, Суд визначив, що неможливо встановити єдину європейську концепцію моралі в рамках внутрішнього права різних держав-учасниць. Він також заявив, що погляди на моральні вимоги, обумовлені відповідними законами цих держав, змінюються залежно від часу і місця, особливо в нашу епоху, що характеризується швидкою еволюцією думок з даного питання [200].

У цьому контексті слід звернути увагу на справу Е. В. проти Франції стабільних стосунках із жінкою, психологом. В 1998 р. звернулася до відповідного державного органу за дозволом усиновити дитину, а саме її цікавила можливість міжнародного усиновлення (в Азії, Південній Америці та Мадагаскарі). У заяві Е. В. посилялася на свою сексуальну орієнтацію та стосунки з жінкою. Дозволу на усиновлення вона не отримала, у зв'язку з чим вважає, що зазнала дискримінаційного поводження, яке базувалося на її сексуальній орієнтації, а також втручання в її право на повагу до приватного життя. На думку заявниці, було порушено ст. 14 разом зі ст. 8 Конвенції. Уряд, заперечуючи це, зазначив, що відмова в дозволі на усиновлення була продиктована інтересами дитини і базувалася на двох підставах: нестачі батьківської уваги та суперечливому ставленні до усиновлення партнерки заявниці. В контексті ст. 14 Суд нагадав, що різне ставлення є дискримінаційним, якщо воно не є об'єктивно виправданим, тобто не має законної мети або ж якщо існує непропорційність

застосованих заходів меті, яка переслідується. Також Суд вважає, якщо сексуальна орієнтація є спірним питанням та потребує особливо переконливих та вагомих причин для виправдання різниці в ставленні. Суд звернув увагу, що французьке законодавство передбачало можливість усиновлення дітей неодруженими особами, таким чином відкриваючи можливість усиновлення для неодружених гомосексуалістів, і, відповідно, визнав порушення ст. 14 у зв'язку зі ст. 8 [184].

Окремої уваги заслуговує питання віку сексуальної згоди для гетеро- і гомосексуальних статевих зв'язків у практиці ЄСПЛ.

У справі В. В. проти Об'єднаного Королівства від 10 лютого 2004 р. заявник піддався переслідуванню за статевий зв'язок з підлітком 16-ти років. Згідно з діючим на той момент законодавством Великої Британії вступ у гомосексуальний зв'язок з особами чоловічої статі, які не досягли 18-річного віку вважався злочином. У той час, коли вік сексуальної згоди для гетеро сексуальних зв'язків становив 16 років. Суд констатував порушення ст.ст. 8 і 14 Конвенції і призначив заявникові грошову компенсацію у розмірі 7 тис. євро [162].

У подібній справі Сазерленд (Sutherland) проти Об'єднаного Королівства заявник скаржився на те, що мінімальний вік вступу в законні гомосексуальні відносини між чоловіками становив 18 років, а для жінок 16 років, що порушувало право на повагу до особистого життя, гарантоване ст.8 Конвенції, і являло собою дискримінацію та порушення зазначеної норми в сукупності зі ст.14 Конвенції.

13 жовтня 1997 р. Уряд Сполученого Королівства і заявник представили угоду, відповідно до якої Уряд Сполученого Королівства влітку 1998 р. мав представити до Парламенту проект закону, що передбачає зниження віку, з якого можна вступати в гомосексуальні статеві відносини, з 18-ти до 16-ти років. Після прийняття зазначеного закону, а також згоди уряду Сполученого Королівства відшкодувати заявнику розумні витрати, сторони повинні були звернутися до Європейського суду з

прав людини з проханням про схвалення умов дружнього врегулювання спору. Уряд Сполученого Королівства вирішив не оскаржувати заяву до тих пір, поки питання знаходилося на розгляді Парламенту.

28 січня 2000 р. законопроект був знову винесений на розгляд Палати громад. Будучи прийнятим двомастами шістдесятьма трьома голосами проти ста двох, він був переданий до Палати лордів 29 лютого 2000 р., де 11 квітня 2000 р. пройшов друге читання без заперечень, хоча деякі лорди підкреслили, що вони запропонували б зміни до законопроекта. Як результат, законопроект був прийнятий на підставі Закону про Парламент не раніше, ніж закінчилася парламентська сесія в 2000 р. Закон 2000 р. про злочини проти статевої недоторканності, яким був вирівняний вік надання згоди на вступ у статеві відносини, отримав королівське схвалення 30 листопада 2000 р. і набув чинності 8 січня 2001 р. Після набуття чинності цього Закону, Європейський суд з прав людини отримав запит від обох сторін видалити із реєстру цю справу водночас із підтвердженням того, що уряд відшкодує судові витрати заявника. Внаслідок чого Суд видалив із свого реєстру цю справу [239].

У справі L. та V. проти Австрії заявники були засуджені за гомосексуальні зв'язки з підлітками у віці від 14-ти до 18-ти років. Австрійське законодавство розглядало статевий зв'язок між повнолітніми чоловіками і підлітками чоловічої статі як злочин. В той же час на дівчаток підлітків від 14-ти до 18-ти років це законодавство не поширювалося. Суд не знайшов достатніх підстав, які могли б виправдати таку різницю в підходах. Європейський суд з прав людини визнав порушення ст. 14 (заборона дискримінації) та ст. 8 (право на повагу особистого та сімейного життя) [207].

У справі Фернандо дос Сантос Коунто (Fernando dos Santos Counto) проти Португалії заявник був засуджений до позбавлення волі на строк півтора роки (умовно) за гомосексуальний зв'язок з підлітками. Покарання присуджувалось саме за гомосексуальні статеві зв'язки. Гетеросексуальний

акт вважався злочином тільки тоді, коли мало місце зловживання недосвідченістю неповнолітньої особи. Суд визнав, що порушення ст. 14 (заборона дискримінації) та ст. 8 (право на повагу особистого та сімейного життя) Конвенції не було [204].

Наведені приклади свідчать, що Суд дуже обережно і у кожній справі індивідуально підходить до суті спору. Але не можна не помітити, що вік сексуальної згоди, що встановлюється законодавством держав-учасниць Конвенції для гетеросексуальних і для гомосексуальних зв'язків, розглядається Судом з рівних або гендерно-нейтральних позицій, а також з позицій неприпустимості порушення ст. 14 (заборона дискримінації) та ст. 8 (право на повагу особистого та сімейного життя).

Крім досліджених випадків у сфері захисту прав дитини за допомогою механізму ЄКПЛ – ЄСПЛ виникає питання щодо позитивних обов'язків держави стосовно забезпечення цих прав. Тобто, чи повинна держава, котра гарантує дітям право на сім'ю, створювати необхідні умови для його реалізації. З приводу цього слід звернутися до проблематики, що піднімається у справі Валловата Валла проти Чеської республіки (*Wallová and Walla v. The Czech Republic*) [185]. За обставинами справи, у вересні 2000 р. за зверненням департаменту соціального захисту місцевий суд ухвалив рішення про встановлення нагляду за сім'єю заявників, у яких п'ятеро дітей і які, на думку працівників департаменту, неналежним чином облаштували свій побут. Згодом, через те, що заявники не змогли знайти нормального житла та з огляду на потреби дітей, їх було відібрано у заявників і поміщено до відповідних дитячих установ. Пізніше було скасовано опіку над найстаршим сином у зв'язку з досягненням ним повноліття, двох молодших дітей усиновило подружжя. Потім двох старших дітей було повернуто заявникам за умови перебування підлітків під наглядом школи (на той час заявникам вдалося винаймати квартиру, пан Валла впродовж кількох місяців працював, дружина отримувала пенсію по інвалідності). Заявники скаржилися на те, що їх розлучили з дітьми, а

державні органи не зарадили в такій ситуації. На думку Суду, проблема полягала в тому, що органи влади застосовували надто обмежені заходи для вирішення ситуації: було застосовано вкрай суворий захід – розлучення дітей з батьками, до якого можна вдаватися у виняткових випадках. Суд вказав, що органам влади слід було знайти м'якші заходи, а саме: можна було влаштувати відстеження побутових умов сім'ї Валла, соціальні працівники могли надавати конкретні поради щодо того, яким чином заявники можуть поліпшити свої житлові умови. Суд вважає недостатніми підстави, якими керувалися національні суди, ухвалюючи рішення про поміщення дітей до соціальних установ, крім того, державні органи не вживали заходів для того, щоб пришвидшити повернення дітей у сім'ю. Тому Суд вирішив, що було наявне порушення ст. 8 Конвенції.

Інша часто цитована справа – Кутцнер проти Німеччини (*Kutzner v. Germany*) [66] ініційована батьками двох дочок. Обставини справи такі: місцева Служба у справах неповнолітніх звернулася до національного суду в справах про опіку із клопотанням про позбавлення батьків батьківських прав відносно їх дочок у зв'язку з тим, що малися підстави вважати, що вони нездатні до виховання своїх дітей через розумову неповноцінність. Національний суд у справах про опіку призначив експерта-психолога для складання висновку і виніс тимчасовий наказ, що позбавляє заявників права ухвалювати рішення щодо того, де мають проживати їхні діти або якого роду медична допомога повинна бути їм надана, мотивуючи наказ тим, що заявники не мають необхідних розумових здібностей для виховання своїх дочок. Діти були поміщені в дитячий будинок. Пізніше національним судом було видано наказ про позбавлення батьків їх прав стосовно дочок. Заявники безрезультатно оскаржували рішення національного суду у справах про опіку в кількох вищих інстанціях. При цьому декілька експертів, найнятих приватно місцевою асоціацією захисту прав дітей, висловили думку, що діти повинні бути повернуті в сім'ю, а

соціальні служби повинні забезпечити їх додатковими навчальними заняттями.

Європейський суд з прав людини одноголосно вирішив, що у цій справі порушене право заявників на повагу до сімейного життя (ст. 8 Конвенції). Зокрема, він виявив, що наказ про направлення дітей до притулків та розлучення їх з батьками є неприйнятним. Було зазначено, що за час проживання дітей вдома їм надавалася освітня підтримка; експерти-психологи, призначені судами, дали суперечливі висновки; психологи, запрошені в приватному порядку, а також кілька сімейних лікарів наполягали на необхідності повернення дітей у сім'ю. І, нарешті, жодного разу не стверджувалося, що заявники нехтували своїми батьківськими обов'язками чи погано обходилися із дітьми. На думку Європейського суду, виконавча влада та суди не вивчили належним чином можливості застосування додаткових або альтернативних заходів, які були б менш радикальними, ніж розлучення дітей і батьків.

У практиці Європейського суду з прав людини важливим є вирішення питання про передачу державі права на опіку над дитиною. Суд зазначає, що поділ сім'ї в будь-якому випадку є серйозним втручанням держави у справи конкретної сім'ї, яке незмінно повинно бути виправдане інтересами дитини. Яскравим тому прикладом є справа Нікішина проти Російської Федерації [132]. У цій справі заявниця (громадянка РФ) отримала при розлученні зі своїм цивільним чоловіком опіку над їхньою спільно народженою поза шлюбом дитиною з тією умовою, що батько дитини буде забирати її до себе на вихідні дні. Через деякий час, заявниця стала залучати до релігійної діяльності секти «Свідки Єгови» малолітнього сина, проти чого заперечував батько дитини. Батько звернувся до Комітету із захисту молоді від тоталітарних сект (громадська організація) і до районного органу опіки та піклування з вимогою передати йому дитину, яку пізніше було задоволено судом першої інстанції. При прийнятті рішення Люберецький міський суд взяв до уваги доповідь, представлену

Комітетом із захисту молоді від тоталітарних сект, підготовлену фахівцями Російської освітньої академії. З доповіді випливало, що організація «Свідки Єгови» є деструктивною, тоталітарною сектою, діяльність якої становить серйозну небезпеку для суспільства. Крім того, членство заявника в зазначеній організації мало негативний вплив на здоров'я та розвиток дитини.

Суд вищої інстанції залишив рішення без зміни, а Колегія у цивільних справах Верховного суду РФ, скасувавши рішення районного та обласного судів, відправила справу на новий розгляд.

Заявниця скаржилася, що, передаючи права опіки батькові дитини внаслідок її релігійних поглядів і діяльності як члена релігійної організації «Свідки Єгови», суди порушили права заявниці та її дитини на повагу до приватного та сімейного життя, на свободу думки, совісті і релігії, а також право заявниці виховувати і навчати свою дитину відповідно до власних релігійних і філософських переконань. Заявлялось про порушення ст. 8 спільно зі ст. 14 Конвенції, а також ст. 9 Конвенції та ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції. Заявниця скаржилася також, що відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції було порушено її право на справедливий розгляд безстороннім судом. На етапі комунікації влада Російської Федерації просила Суд вилучити заяву з реєстру справ у зв'язку з мировою угодою, укладеною між заявницею та батьком дитини, затвердженою ухвалою Люберецького міського суду. Заявниця заперечувала проти цього твердження. Вона заявляла, що її права були істотно порушені в ході розгляду у Верховному Суді Російської Федерації, в результаті якого було винесено рішення від 22 липня 1999 р.. Відновлений розгляд, як це показали відстрочка в розгляді справи заявниці та відхилення її вимог, характеризувався відкритою пристрасністю і упередженням щодо заявниці. Заявниця уклала мирову угоду в спробі врятувати будь-які стосунки з сином і не допустити подальшого затягування розгляду.

У цій справі Верховний Суд Російської Федерації скасував рішення нижчих судів на підставі порушення норм матеріального і процесуального права і направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції. Таким чином, наслідки розгляду, що стали основою для скарги заявниці, були ліквідовані.

За цих обставин Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що оскільки скарга заявниці стосується рішення Верховного Суду Російської Федерації, заявниця не може більше стверджувати, що є жертвою порушення своїх прав відповідно до Конвенції. З цього випливає, що ця частина заяви є необґрунтованою у розумінні п. 3 ст. 35 Конвенції і має бути відхилена відповідно до п. 4 ст. 35.

Оскільки скарга заявниці належить також до відновленого розгляду, Суд зазначив, що, не чекаючи результату розгляду в суді, заявниця уклала мирову угоду з батьком своєї дитини, що і спричинило саме такий висновок суду. Суд визнав необґрунтованими твердження заявниці про те, що вона була змушена укласти подібну угоду. За цих обставин Суд визнав, що заявниця використовувала доступні засоби судового захисту при порушенні розгляду і що, задовольнивши свої вимоги, заявниця фактично відмовилася від подальшого використання зазначених засобів судового захисту. Таким чином, заявниця не може більше стверджувати, що є жертвою порушень щодо прав, передбачених Конвенцією. З цього випливає, що ця частина заяви є за змістом п. 3 ст. 35 Конвенції також явно необґрунтованою і має бути відхилена відповідно до п. 4 ст. 35 Конвенції. За вищезгаданих причин Суд одноголосно визнав заяву неприйнятною.

Очевидно, що у цій справі заявниця, підписавши мирову угоду, сама позбавила себе можливості захищати свої права і права своєї дитини в Європейському суді з прав людини.

В іншій подібній справі – Нільсен проти Данії (Case of Nielsen v. Denmark) [212] заявнику, Джону Нільсену, громадянину Данії на момент подання заяви до Комісії з прав людини (1984 р.) було 13 років. Його

батьки жили разом п'ять років. Оскільки вони не були в шлюбі, відповідно до законодавства Данії батьківські права на дитину належали тільки матері. Після того, як його батьки розлучилися в 1973 р., дитина залишилася з матір'ю, а батько міг відвідувати сина на підставі «джентльменської угоди». Однак угода не функціонувала в повній мірі, і в 1974 р. батько через компетентні органи отримав офіційне право на відвідування сина. У дитини склалися все більш близькі стосунки з батьком, і влітку 1979 р., після двотижневого перебування на відпочинку в батька, він відмовився повернутися до матері. Після того, як мати за згодою обох сторін зв'язалася з соціальними працівниками, дитина була поміщена в спеціальний дитячий заклад, звідки хлопець утік і повернувся до батька. 6 серпня 1979 р. батько ініціював у суді справу про передачу йому права опіки над дитиною, після чого зник разом з дитиною до 8 жовтня 1979 р. (коли батько був арештований). Дев'ятого жовтня, після арешту батька, хлопець був поміщений у відділення дитячої психіатрії окружного госпіталю, звідки він знову втік. Після тривалих судових розглядів, результатом яких була відмова у передачі права опіки батькові, психіатрична експертиза дитини, а також встановлення того факту, що дитина не хоче жити з матір'ю, хлопець був остаточно поміщений в госпіталь, тим самим було порушено право Джона Нільсена на повагу до сімейного життя.

У заяві, поданій Джоном Нільсеном за допомогою батька, заявник посилався на порушення ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Порушення зазначеної статті було встановлено, але, оскільки внаслідок широкого розголосу справи право на опіку було таки передано батькові, Європейський суд з прав людини, згодом, у зв'язку з новими обставинами, не встановив порушення ст. 5 Конвенції.

Таким чином, аналогічно справі Нікішиної проти Російської Федерації, справа була вирішена внутрішнім судом, але під очевидним впливом Європейського суду з прав людини.

В рішенні у справі Олссон проти Швеції (*Olsson v. Sweden*) від 24 березня 1988 р. Європейський суд з прав людини звернув увагу на особливий характер взаємовідносин не тільки між батьками і дітьми, але і дітей між собою в рамках сімейного життя. Європейський суд також заявив, що рідні брати та сестри можуть мати право на сімейне життя в рамках відносин між собою, які не залежать від відносин між дітьми і батьками, констатувавши порушення шведським урядом ст. 8 Конвенції [95].

Окрему увагу слід приділити категорії справ щодо сексуального насильства над дітьми. Захист дітей від сексуального насильства та експлуатації – одне з найбільш складних питань, з якими доводиться мати справу Європейському суду з прав людини. Стосовно цієї групи справ можна виділити дві підгрупи: сексуальне насильство у дитячих закладах та сексуальне насильство в родині.

Відома справа Скоццарі та Джіунта проти Італії (*Scozzari & Giunta v. Italy*) [189]. У вересні 1997 р. двоє синів/онуків заявників, що народилися в 1987 і 1994 рр. відповідно до судового рішення були поміщені в дитячий будинок «Il Forteto». При цьому, даному національному суду було відомо, що двоє з його керівників і співзасновників були засуджені за сексуальне насильство над трьома інвалідами, які перебували під їхньою опікою. До поміщення в цей дитячий будинок старший хлопчик вже був жертвою сексуального насильства з боку соціального працівника-педофіла.

Суд встановив, що два керівники грали «дуже активну роль» у нагляді за цими двома дітьми і дійшов висновку, що було порушено ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Конвенції, зокрема, у зв'язку з безперервним перебуванням хлопчиків у дитячому будинку «Il Forteto».

У справі D.P. & J.C проти Об'єднаного Королівства [182] сестра і брат піддавалися сексуальному насильству з боку вітчима у віці 8-ми і 10-ти років відповідно. Вони стверджували, що повідомляли місцевим соціальним службам про цю ситуацію, але влада не захистила їх. Дівчинка

навіть намагалася покінчити життя самогубством після того, як вітчим її зґвалтував. У неї розвинувся психічний розлад, а хлопчик пізніше став страждати на епілепсію. Обидва відчували тривалу депресію і були психічно травмовані.

Європейський суд з прав людини встановив, що соціальна служба не вжила заходів для захисту дітей і що було допущено порушення ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту). Згідно зі ст. 41 Конвенції (справедлива сатисфакція), Суд присудив кожному заявникові по 5 тис євро як компенсацію за нематеріальну шкоду та обом разом 12 тис. 500 євро за судові витрати.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що хоча Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить норми, котрі б безпосередньо захищали права дітей, за 55-річну практику Суд по суті розширив предметну та суб'єктну сфери дії Конвенції, формуючи не тільки нові прецеденти тлумачення, а й певні принципи захисту прав дітей, зокрема захисту дітей від фізичного та психологічного насильства. Рішення Суду з таких питань часто є результатом компромісу, викликають резонанс у суспільстві, провокують дискусії серед науковців. Але, як правило, Європейський суд з прав людини при вирішенні конфліктних ситуацій прагне до максимального врахування думки дітей, не залишаючи поза увагою принципи охорони здоров'я і моральності, права на сімейне життя.

Ще не так давно у цивілізованій Франції діти, народжені поза шлюбом, мали право спадкувати лише 50% майна померлих батьків у порівнянні з дітьми, народженими у законному шлюбі. У 1950-ті роки в Ірландії практично у кожній крамниці можна було купити різки для традиційного «виховання» дітей як у школі, так і вдома тощо.

Поступово Європейський суд з прав людини сформував усталене прецедентне право у сфері захисту дітей від насильства, в результаті чого можна навести деякі приклади основних підходів та принципів Суду:

питання моменту виникнення життя дитини належить до сфери регулювання держав-учасниць Конвенції. Межі оцінки, надані державі, повинні бути настільки широкими, щоб охоплювати як її рішення втручатися в цю сферу, так і в разі такого втручання встановити детальне регулювання цих питань для досягнення балансу приватних та публічних інтересів;

у справах про право на життя ненародженої дитини домінування особистісних прав матері стає майже автоматичним, якщо під загрозою опиняється її тілесна недоторканність, здоров'я та життя. Хоча у справах з питань абортів Суд визнавав, що права батька нижчі, ніж права матері, ця перспектива змінюється, коли справа стосується початку вагітності з використанням нових репродуктивних технологій – у цьому випадку згода матері і батька необхідна на всіх етапах застосування репродуктивних технологій;

у справах про тілесні покарання дітей та жорстокого поводження з боку поліції Суд застосовує принцип, відповідно до якого ніякі «місцеві вимоги», що стосуються забезпечення дотримання громадського порядку, не можуть дати право державі вдаватися до заходів покарання, що суперечить вимогам ст. 3 ЄКПЛ;

у справах про насильство у дитячих закладах та в родині Суд наполягає на позитивному обов'язку держави забезпечити ефективний засіб правового захисту, зокрема особливу увагу соціальних служб та доступ дитини до правосуддя.

Зважаючи на те, що рішення Європейського суду з прав людини обов'язкові для держав-учасниць Конвенції, на нашу думку, цей механізм є одним з найефективніших міжнародних механізмів у сфері захисту прав дитини. Виплата грошової компенсації є найчастішим, проте далеко не єдиним зобов'язанням держави, що випливає з рішень Суду. Відповідно до практики тлумачення ст. 46 Конвенції Судом, констатація порушення Конвенції передбачає зобов'язання держави-відповідача вжити у разі

необхідності особливих заходів для того, щоб «покласти край порушенню і усунути його наслідки з метою відновлення, наскільки це можливо, ситуації, що існувала до порушення» [52] (*restitution in integrum*). Таким чином, на практиці мова може йти про конкретні заходи індивідуального характеру відносно дитини, які не обов'язково обмежуються виплатою присудженої Судом грошової компенсації. Більше того, крім виплати компенсації та вжиття заходів індивідуального характеру, рішення Суду тягне за собою зобов'язання прийняти дієві заходи для запобігання нових порушень Конвенції, подібних тим, які були встановлені в даному рішенні.

Висновки до другого розділу

1. Стандарти Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства – це конкретні правила та вимоги, встановлені у договірному, інституційному та прецедентному праві Ради Європи, що створюють мінімальні гарантії захисту дітей від насильства. Таким чином, джерела стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства можна класифікувати на такі групи: 1) договори, які не мають за основну мету захист прав дитини, але на практиці часто використовуються з цією метою; 2) спеціальні договори Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства; 3) джерела «м'якого права» Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства; 4) прецеденти Європейського суду з прав людини у справах щодо захисту дітей від насильства.

2. Ступінь імплементації того або іншого стандарту Ради Європи до національної правової системи залежить від ефективності механізмів цієї імплементації, але стандарт існує і вважається таким з моменту його закріплення у певному договірному, інституційному акті, або рішенні Європейського суду з прав людини.

3. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є системою правових та пов'язаних з ними організаційних засобів, які використовуються в рамках договірної та позадоговірної співробітництва держав – членів Ради Європи з метою захисту дітей від протиправного фізичного впливу та/або порушення їх психічної цілісності. Поняття «правовий механізм» є ширшим відносно поняття «правова процедура». Оскільки правові процедури є рівнем деталізації процесу, на якому відбувається регулювання одиничного процесуального правовідношення між суб'єктами права Ради Європи.

4. Залежно від джерела правового стандарту можуть застосовуватись різні механізми його створення та реалізації. Уявляється, що правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є системою правових та, пов'язаних з ними, організаційних засобів, які використовуються в рамках договірної та позадоговірної співробітництва держав-членів Ради Європи з метою захисту дітей від протиправного фізичного впливу та/або порушення їх психічної цілісності

5. Звідси можна віділити три види правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства, а саме: договірний (який охоплює механізми розробки, прийняття та реалізації договірних норм за допомогою судового або інших видів контролю виконання сторонами зобов'язань), інституційний (який охоплює координацію діяльності статутних органів, спеціалізованих установ та прийняття актів рекомендаційного характеру) та програмний (який охоплює заохочувальні заходи, надання консультацій та технічної допомоги державам-членам Ради Європи для ефективної імплементації стандартів у сфері захисту дітей від насильства).

6. Серед контрольних механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства унікальним є контрольний механізм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), який в умовах відсутності єдиного європейського договору про права дитини взяв на себе

компенсаторну роль щодо забезпечення прав дитини та контроль за виконанням державами своїх зобов'язань.

7. Зі зміною ставлення до багатьох суспільних інститутів еволюціонує також їх розуміння та відповідне тлумачення Судом норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Можна узагальнити, що у всіх справах Суд спочатку встановлює, чи вичерпані всі національні заходи правового захисту та виконані інші критерії прийнятності, чи відповідає національне право та правозастосовна практика положенням та духу Конвенції, а також усталеному прецедентному праву Суду, а потім – чи здійснила держава належним чином свої позитивні та негативні обов'язки стосовно захисту дітей, надаючи, при цьому, досить широкі межі розсуду державам-учасницям Конвенції.

РОЗДІЛ 3

ДІЯ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РАДИ ЄВРОПИ ЗА ОКРЕМИМИ НАПРЯМАМИ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА

3.1. Концепція Ради Європи щодо позитивного виховання дітей та запобігання домашнього насильства

Питання політики щодо сім'ї обговорюються в Раді Європи впродовж п'ятдесяти п'яти років після першої конференції міністрів у справах сім'ї, що відбулася у Відні в 1959 р. [166]. На цій конференції не тільки була визначена поточна важлива проблематика сімейних відносин по всій Європі, а й намічені конкретні заходи. Значення, яке надає Рада Європи родині, відображено у основоположних договорах Організації: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейській соціальній хартії та Європейській соціальній хартії (переглянутій), а також у переглянутій Стратегії соціальної згуртованості [52; 193; 194; 234]. При повній повазі до приватного життя сім'я розглядається як основний осередок суспільства, що має право на відповідний соціальний, правовий та економічний захист для забезпечення її всебічного розвитку.

І хоча політика Ради Європи з питань сім'ї не є новим напрямом її діяльності, питання позитивного виховання дітей ще не поставлено на політичний порядок денний. У європейському суспільстві відбувається перехід від влади батьків до батьківської відповідальності, а діти у наш час розглядаються як цінні члени суспільства, а не просто як майбутні дорослі. Все більше визнається цінність дитинства як такого. Все більша увага приділяється ролі дитини в сім'ї і в суспільстві. Рада Європи визнає, що потрібно і далі сприяти рівновазі між правами дітей і відповідальністю батьків.

Сім'ї в Європі стикаються з численними економічними, соціальними, культурними та політичними викликами, такими як спад і старіння

населення, все більше різноманіття форм сімейного життя і вплив нових гендерних ролей на сімейне життя, а також дедалі більша залученість жінок у професійне життя. Як і більшість змін, ці явища мають як позитивні, так і негативні наслідки. Нинішні демографічні тенденції можуть означати, що цінності обов'язків і відповідальності замінюються індивідуалізмом і соціальною нестабільністю, але ці нові тенденції можуть розглядатися і як внесок у демократизацію відносин між дітьми і батьками, а також між самими батьками.

Проте швидкі і глибокі соціальні зміни призводять до нових вимог щодо сім'ї – з боку роботодавців, громадських органів влади, ЗМІ, а також з боку самих членів сім'ї. Багато з цих вимог є новими з історичної точки зору, і ті, хто сьогодні виховує дітей, потребують інформації та підтримки для того, щоб реалізувати і потенціал дітей, і свій власний. З цієї та інших причин державна політика в питаннях виховання дітей повинна стати активнішою і надавати вихованню дітей більшого значення і більшої підтримки.

Виховання дітей є етапом сімейного життя, який проходить у певному сімейному контексті, коли складаються сімейні зв'язки між членами сім'ї. Вихованню дітей притаманний вагомий «соціальний» компонент. Хоча у багатьох випадках це сфера приватного життя, але складається вона під впливом розуміння і очікувань суспільства щодо певної поведінки батьків, а також того, як держава і публічні органи влади розробляють і будують публічну політику. У вихованні дітей відіграє роль і гендерний чинник, оскільки досвід, підходи до виховання матерів і батьків часто різняться, також як і поведінка дівчат і хлопчиків.

Грунтуючись на своєму досвіді і повною мірою визнаючи те, що до виховання дітей можна підходити по-різному, Рада Європи розробила низку загальних принципів, які лежать в основі концепції позитивного батьківства [75]. Базовим документом у роботі Ради Європи в цій сфері є Рекомендація (2006) 19 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи

про політику на підтримку позитивного виховання дітей батьками [178], яку було розроблено в рамках проекту Ради Європи «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми».

Відповідно до зазначеної Рекомендації, концепція позитивного батьківства ґрунтується на основних принципах, за якими батьки повинні забезпечити своїм дітям:

турботу, тобто відповідь на потребу дитини в любові, теплоті та безпеці;

структуру і керівництво, тобто забезпечення почуття безпеки і визначення рамок поведінки дитини;

визнання, тобто вміння слухати дітей і цінувати їх як повноправну особистість;

розвиток здібностей, зміцнення усвідомлення дитиною своїх можливостей і особистого контролю;

виховання без застосування насильства, виключення всіх тілесних або психологічно принизливих покарань; тілесні покарання є порушенням прав дітей на повагу їх фізичної недоторканності та людської гідності.

Мета Рекомендації полягає в тому, щоб держави визнали важливість відповідальності батьків і необхідність надавати батькам достатню підтримку у зв'язку з їх відповідальністю за виховання своїх дітей. Рекомендація спрямована на поліпшення якості та умов виховання дітей в європейських суспільствах і має розглядатися у прив'язці до доповіді «Виховання дітей батьками в сучасній Європі: позитивний підхід» [178].

Можна виділити шість основних напрямів, які Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує реалізовувати державам-членам Ради Європи у контексті додержання політики позитивного виховання дітей:

створення місцевих центрів та послуг, що забезпечують загальні та профілактичні заходи з інформування батьків про виховання дітей і про поведінку в сім'ї та надають консультації або програми;

створення ліній допомоги, що є ще одним цінним шляхом для контактів з батьками та дітьми;

розробка освітніх програм та програм підтримки для батьків, наприклад, під час вагітності або на різних етапах розвитку дитини;

надання ініціатив з підтримки розвитку та освіти дітей, які можуть бути розділені на три широкі категорії: 1) програми, спрямовані на самих дітей, для підвищення рівня успішності в школі та попередження відсіву зі школи; 2) програми для батьків як цільової групи, спрямовані на те, щоб вони могли допомагати дітям у процесі навчання у школі; 3) програми, орієнтовані на співпрацю між школами та батьками;

надання послуг та програм, орієнтованих на групи ризику, наприклад, надання послуг у галузі охорони здоров'я та освіти для дітей мігрантів, біженців та ромів, послуг для дорослих і для дітей-інвалідів; програм для неповнолітніх батьків або батьків, які перебувають у скрутному соціально-економічному становищі;

надання послуг для захисту дітей, а також створення установ для охорони й заохочення прав дітей, таких як уповноважені у справах дітей.

Комітет Міністрів також рекомендує урядам та місцевим органам влади сприяти можливості батькам збиратися для проведення обговорень та надання підтримки один одному в галузі позитивного і ненасильницького виховання.

У Пояснювальній доповіді до Рекомендації Комітету Міністрів (2006)¹⁹ міститься визначення «позитивного виховання» дітей батьками як «сприяння розвитку позитивних відносин між батьками і дітьми і як оптимізація потенціалу розвитку дитини» [178].

Важливо зазначити, що у Додатку до Рекомендації містяться, зокрема, визначення термінів, важливих для розуміння кола суб'єктів, інтереси яких вона зачіпає. Зокрема визначено, що термін «батьки» позначає осіб, що мають батьківські права або батьківську відповідальність [178]. Таким

чином, термін «батьки» стосується не тільки біологічних батьків, але і тих, хто бере участь у догляді за дитиною та її вихованні.

У цьому сенсі концепція позитивного виховання дітей батьками набуває особливої актуальності для сімей, що усиновили дитину (дітей).

У державах-членах Ради Європи сотні тисяч дітей виховуються без батьків і стільки ж у неповних сім'ях, в сім'ї, де одна мати, або батько, які залишилися самотні з різних причин (розірвання шлюбу, народження дитини поза шлюбом, смерть одного з батьків тощо).

Слід зазначити, що у обох батьках або одному з них має потребу значна частина дітей. Жоден дитячий заклад не в змозі замінити дитині батьків. Вихованці закладів інтернатного типу, дитячих будинків не тільки відстають у розвитку від своїх однолітків, але й мають специфічний шлях розвитку. Маленькі діти в'ялі, апатичні, недовірливі. У них знижена пізнавальна активність, слабкі емоції, не виникає прихильності до дорослих. Не меншу занепокоєність викликають дефекти сімейного виховання, що здійснюється однією матір'ю. Усе це разом узятє пояснює, чому усиновлення слугує реальним інструментом охорони інтересів дитини.

Усиновлення – складне правове явище, з яким закон пов'язує виникнення між усиновителем і усиновленим правових відносин, аналогічних тим, що існують між батьками і дітьми. Тому усиновлення, засвідчене в установленому законом порядку, є такою ж за своєю юридичною силою основою виникнення батьківських прав і обов'язків, як і походження дітей від батьків.

Основна мета усиновлення – це створення дітям, які лишилися з тих чи інших причин без піклування з боку своїх біологічних батьків, найкращих умов виховання в сім'ї усиновителя [21, с. 249].

В системі права Ради Європи є декілька джерел, присвячених питанням усиновлення. Насамперед це Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), 2008 р., а також Рекомендація 1443 (2000)

Парламентської Асамблеї Ради Європи «Міжнародне усиновлення: дотримання прав дитини» та Біла книга Ради Європи про принципи стосовно встановлення та правові наслідки батьківства [191, 219].

Європейську конвенцію про усиновлення дітей (переглянуту) було відкрито до підписання в Страсбурзі 27 листопада 2008 р. та вона набула чинності 1 вересня 2011 р. Станом на 1 червня 2015 р. Конвенцію підписали вісімнадцять та ратифікували десять держав [169].

Основна мета цього договору полягає в обліку соціальних і правових змін, дотриманні положень Європейської конвенції про права людини і виконанні вимоги про пріоритет інтересів дитини.

У Конвенції закріплені такі нові положення:

обмежується сфера застосування Конвенції про усиновлення для осіб, які на момент звернення усиновлювача про усиновлення ще не досягли 18-ти років, не перебувають й не перебували в шлюбі, не перебувають й не перебували в зареєстрованому партнерстві й не досягли повноліття (п.1, ст. 1). Вік 18 років був визначений у Конвенції як вік набуття повноліття у більшості держав-членів Ради Європи, що узгоджується з Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про права дитини;

обов'язкове отримання згоди дитини на усиновлення, якщо вона знаходиться в достатньо свідомому віці (мінімальний вік, з якого потрібно отримання згоди дитини на усиновлення, встановлюється державами-учасниками конвенції в рамках національного законодавства, але не може перевищувати 14-ти років), (п.1 (b) ст. 5);

визнання права усиновлення за різностатевими парами, які оформили свої стосунки поза шлюбом в державах, де визнаються такі партнерства, а також надання права усиновлення неодруженим і незаміжнім людям. Крім того, Конвенція залишає на розсуд держав право дозволяти усиновлення одностатевим парам, що живуть разом і мають міцні відносини (ст. 7);

в новій Конвенції краще дотриманий баланс між правом дитини на отримання інформації про своє походження і правом біологічних батьків на анонімність;

мінімальний вік усиновлювачів має встановлюватись між 18-ма і 30-ма роками, а краща різниця у віці між усиновителями і усиновлюваним має бути не менше 16-ти років (п. 1 ст. 9) [40]. Однак, у найвищих інтересах дитини закон може дозволити відступ від вимоги стосовно мінімального віку або різниці у віці: а) коли усиновлювач є другим з подружжя або зареєстрованим партнером батька чи матері дитини або б) у силу виняткових обставин; прикладом таких виняткових обставин може бути ситуація, коли молодші брати і сестри вже були прийняті до сім'ї, а різниця у віці між усиновителем та старшими братом або сестрою становить різницю меншу, ніж 16 років.

Слід зауважити, що, незважаючи на прийняття переглянутої Конвенції про усиновлення, положення Європейської конвенції про усиновлення дітей 1967 р. залишаються чинними. Свого часу, Європейська конвенція 1967 р. про усиновлення дітей була підготовлена у відповідь на прохання Соціального комітету, беручи до уваги Рекомендацію 292 (1961) Консультативної асамблеї.

Однак, у зв'язку із соціальними і правовими змінами, що відбулися в Європі, починаючи з кінця 1960-х років, багато держав-членів Ради Європи переглянули свої закони про усиновлення, в результаті чого деякі положення Конвенції застаріли. У той час як в 1967 р. Конвенція була основним інструментом Ради Європи щодо усиновлення, існували нові, хоча юридично не обов'язкові документи, такі як, наприклад, Рекомендація Парламентської Асамблеї 1443 (2000) про міжнародне усиновлення: дотримання прав дітей; Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (1975 р., ETS № 85). Крім того, важливо було переглянути Конвенцію 1967 р. з метою розвинення положень Гаазької конвенції 1993 р. До того ж її положення поступово перестали відповідати

практиці Європейського суду з прав людини, про що зазначено у Преамбулі Конвенції, 2008 р. [40].

Відповідно до ст. 5 Конвенції 1967 р. для дозволу на всиновлення потрібна лише згода батька дитини, народженої в шлюбі, в той час як згода батька дитини, народженої поза шлюбом не потрібна. Це суперечить прецедентному праву Європейського суду з прав людини. У справі Кіган проти Ірландії 29 вересня 1988 р. подруга заявника, з якою він був заручений, народила від нього дочку S., але перед пологами вони розлучилися. Після народження дитини заявнику не дозволили побачити ані колишню подругу, ані дитину. 17 листопада 1988 р. мати віддала S. для усиновлення, про що згодом повідомила заявнику. Останній порушив справу про призначення його опікуном S. відповідно до Розділу 6А Закону про опіку над немовлятами 1964 р., що дозволило б йому перешкодити процесу усиновлення іншою особою. 29 травня 1989 р. суд першої інстанції призначив заявника опікуном. Мати і передбачувані усиновителі подали апеляцію до Високого суду, який у липні 1989 р. визнав, що заявник відповідав умовам призначення опікуном. Разом з тим 1 грудня 1989 р. Суд направив справу до Верховного суду, звернувшись із проханням про тлумачення двох статей Закону 1964 р. Верховний суд Ірландії у своєму тлумаченні *inter alia* вказав, що батько дитини, народженої поза шлюбом, не має права бути опікуном.

У своїй скарзі до Комісії від 1 травня 1991 р. пан Кіган стверджував, що мало місце порушення права на повагу до його сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ), що виразилося в тому, що його дитина була всиновлена без його відома і згоди і що національне законодавство не дає йому навіть права бути призначеним опікуном. Далі він скаржився на порушення пункту 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки він не міг брати участь у процедурі вирішення питання в Раді з усиновлення. Він також стверджував, що як позашлюбний батько він піддався дискримінації при здійсненні вищеназваних прав порівняно з

становищем батька дитини, народженої в шлюбі (ст. 14 у поєднанні зі ст. 6 і 8 ЄКПЛ).

Комісія визнала заяву прийнятною 13 лютого 1992 р. У своїй доповіді від 17 лютого 1993 р. вона висловила думку, що мало місце порушення ст. 8 та п. 1 ст. 6 (одностайно) і що немає потреби розглядати питання, чи було також порушення ст. 14 у поєднанні з цими статтями (одинадцятьма голосами проти одного). Справа була передана Комісією в Суд 7 квітня 1994 р.

За цих підстав Європейський суд з прав людини одноголосно постановив, що немає необхідності розглядати попередні заперечення Уряду про можливість заявника подавати позов від імені дочки; відхилив інші попередні заперечення Уряду; постановив, що мало місце порушення ст. 8; постановив, що мало місце порушення п. 1 ст. 6; постановив, що немає необхідності розглядати скаргу заявника за ст. 14; постановив, що Ірландія повинна заплатити заявнику не пізніше ніж через три місяці 12000 (дванадцять тисяч) ірландських фунтів в якості відшкодування матеріальної та моральної шкоди [206].

Цей приклад свідчить на користь існування не тільки кореляційних, а й детермінованих зв'язків між різними механізмами Ради Європи у сфері захисту прав дітей. У даному випадку поява нового прецеденту Європейського суду з прав людини (договірний контрольний механізм) детермінувала зміни у договірному праві Ради Європи (договірний механізм).

3.2. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від педагогічного насильства

Здійснення педагогічного впливу є одною з основних функцій педагога та педагогічної спільноти в цілому. Формування якісного особистісного

розвитку, вольової та моральної сфери учнів можливе лише за умови здійснення педагогічного тиску. Міра цього формуючого тиску для кожної дитини визначається індивідуально. Професійна майстерність учителя полягає у визначенні цієї міри. Однак, провідними або базовими тут стають морально-етичні якості особистості самого вчителя.

Сучасна школа має бути «антропоцентричною», працювати на розкриття творчого потенціалу кожного учня: центром усіх навчально-виховних впливів має стати конкретний учень і, відповідно, всі способи й форми організації шкільного життя мають підпорядковуватись меті його всебічного особистісного розвитку. Такий принцип популяризує Рада Європи. За аналогією з концепцією «позитивного батьківства» Ради Європи, якій було присвячено попередній підрозділ, можна констатувати формування концепції «позитивної педагогіки».

Більш ніж півсторіччя дії правозахисної системи, створеної Радою Європи, є феноменом європейського і міжнародного права. Окрему увагу в контексті «позитивної педагогіки» Рада Європи приділяє якості освіти обдарованих дітей. Такий підхід є цілком виправданим. Адже ця категорія дітей знаходиться у зоні ризику в контексті педагогічного насильства.

Добре відома історія про насильство батька-педагога російської піаністки П. Осетинської. Батько, що застосував до дочки так звану систему «дубль – стрес», де основним компонентом виступає стрес (швидка зміна фізичних та інтелектуальних вправ), покликаний мобілізувати всі здібності організму. На думку Осетинського: «У світі є речі, які ви нічим, крім насильства, не зробите. Якщо б не було насильства, ми б не знали пана Моцарта. Насильство – це все. Насильство – це основа культури» [134]. Унікальність цього прикладу в тому, що дівчинка одночасно була жертвою психологічного та фізичного насильства з метою досягнення «інтелектуального ефекту» (педагогічного насильства) та насильства в сім'ї. Її батько, не маючи спеціальної музичної освіти, здійснював специфічні педагогічні функції.

Ініціатива обговорення проблеми освіти обдарованих дітей в Раді Європи виходила з Міжнародної неурядової організації з консультативним статусом при Раді Європи «Євроталант». В якості початкового пункту своєї доповіді в Парламентській асамблеї Ради Європи доповідач від групи соціалістів Т. Хаджідеметріу висунув наступний принцип: «Питання того, як надати обдарованим дітям більше можливостей, може бути розглянуте під кутом зору гарантій прав людської особистості. Точніше, можна підходити до цієї проблеми з точки зору рівності можливостей для всіх дітей. Важливо відзначити, що хоча деякі держави вже почали роботу з виявлення обдарованих дітей, інтерес до проблеми щоразу змінювався і обговорення тривало в широкому діапазоні різних взаємопов'язаних аспектів» [216].

У лютому 1994 р. Т. Хаджідеметріу зробив запит до національних делегацій Ради з культурного співробітництва в рамках Комітету міністрів Ради Європи із питаннями, чи існує законодавство або спеціальні положення щодо обдарованих дітей, чи здійснюють уряди освітні програми у співпраці із неурядовими організаціями, що займаються питаннями обдарованих дітей. Позитивні відповіді надійшли лише з Білорусі, Чехії, Естонії, Фінляндії, Франції, Ісландії, Литви, Польщі, Португалії, Словаччини, Іспанії, Швейцарії та Великобританії.

При цьому, п'ять держав заявили, що у них немає спеціального законодавства або положень, що стосуються обдарованих дітей. У Словаччині таке законодавство знаходиться на стадії підготовки; у Швейцарії екстернат програмного матеріалу у школі допускається в деяких кантонах (ця можливість існує і в інших державах, що не надали відповіді); в Естонії з'явилося спеціальне законодавство переважно в галузі мистецтва та спорту; в Білорусі були окремі освітні програми; в Чеській Республіці, Литві, Польщі та Португалії було спеціальне законодавство для обдарованих дітей. Цікаво відзначити, що на підставі семи відповідей, які надійшли із держав Західної Європи і шести відповідей зі Східної Європи,

спеціальне законодавство та спеціальні освітні програми для обдарованих дітей більш розвинені в державах Східної Європи.

Здається, що існує два протилежні погляди на проблему обдарованості дітей: перший – всі діти обдаровані й талановиті; другий – деякі діти більш обдаровані, ніж інші, й тому становлять важливий освітній та економічний ресурс. Обидва погляди не можна недооцінювати, вони повинні співіснувати і стимулювати думки професійних розробників програм, академічного співтовариства, викладачів і практиків. Замовчувати проблему обдарованих дітей (і, відповідно, способи роботи з ними), щоб не отримати докору в елітаризмі, означає відмовити їм у праві користуватися можливостями, необхідними для розвитку їх особливих здібностей і талантів. Потрібно знайти спосіб перемогти утворений зв'язок між обдарованими дітьми з їх потребами, з одного боку, і елітаризм в освіті, з іншого. Проте будь-яка ініціатива, яка систематично ставить у привілейоване становище одну групу дітей, наприклад, обдарованих, є неприйнятною. Усі діти повинні мати можливість користуватися високоякісною освітою всіх рівнів і відповідними умовами навчання.

Обдарованість дитини важлива як стратегічний актив, тому несвоєчасне виявлення видатних інтелектуальних та будь-яких інших можливостей є втрачанням людських активів. Подібним явищем виявляється навчання обдарованої дитини у «звичайній» загальноосвітній школі, оскільки воно не дає жодного результату. Проте, умови, запропоновані для обдарованих дітей, на нашу думку, не є ідеальними умовами навчання для абсолютно всіх дітей, щонайменше в силу різних можливостей щодо успішності засвоєння навчального матеріалу. Дорослі, як батьки, так і педагогічні працівники, мають створювати необхідні умови навчання для усіх без винятку дівчат і хлопців з різними можливостями.

Те, що дійсно шкодить і обдарованим, і менш здібним учням, так це одноманітність освітніх можливостей. Для спрямування обдарованих дітей

у потрібному напрямку необхідно створити максимально можливу різноманітність вибору на всіх рівнях освіти.

Відповідно до Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 1248 від 7 жовтня 1994 р. [217]. Асамблея підтверджує право на освіту в якості основного права людини і вважає, що освіта, наскільки це можливо, необхідна для кожної людини. Для практичних цілей система освіти має бути побудована таким чином, щоб забезпечити необхідними знаннями більшість дітей, тому повинні бути схвалені особливі заходи для дітей особливо обдарованих. Обдаровані діти мають бути в змозі отримати такі умови навчання, які б дозволили їм повною мірою розвинути наявні здібності у своїх власних інтересах і на благо суспільства в цілому.

Жодна держава не може дозволити собі не шанувати таланти, якими володіють обдаровані діти, було б марною тратою людських ресурсів своєчасно не вказати на будь-які інтелектуальні чи інші можливості дитини. Спеціальні освітні послуги для обдарованих дітей жодною мірою не мають шкодити іншим дітям. Асамблея рекомендує Комітету Міністрів Ради Європи пропонувати компетентним органам держав, що підписали Європейську культурну конвенцію, враховувати наступні положення у своїй освітній політиці: 1) законодавство має визнавати і поважати індивідуальні відмінності; високообдаровані діти, як і інші категорії дітей, потребують відповідних освітніх можливостей для того, щоб повністю реалізувати свій потенціал; 2) фундаментальні та прикладні дослідження у сфері «обдарованості», «таланту» мають розроблятися паралельно; дослідження «механізмів успіху» для всіх учнів може допомогти вирішити проблеми неуспішності; 3) програми навчання викладачів мають себе містити в собі стратегії для виявлення дітей з високими інтелектуальними здібностями або особливими талантами (інформація щодо обдарованих дітей має бути доступна для всіх, хто займається освітою та роботою з дітьми (вчителів, батьків, лікарів, соціальних працівників, працівників освіти тощо)); виокремлення особливо обдарованих дітей в кожній

предметній сфері; навчання таких дітей має бути організоване в рамках звичайної шкільної системи освіти, дошкільної освіти тощо.

Гнучкі програми, академічна мобільність, збагачуючий додатковий матеріал, аудіовізуальні засоби і проектно-орієнтовані способи і методи навчання сприяють розвитку всіх дітей, незалежно від того, обдарована дитина чи ні, дозволяючи при цьому виявити дітей з особливими потребами в найкоротші терміни; звичайна шкільна система має бути достатньо гнучкою, щоб задовольняти потреби учнів з високими показниками або талановитих учнів; будь-які спеціальні умови для обдарованих або талановитих дітей мають реалізовуватись з обережністю, уникаючи небезпеки «маркування» дітей, з усіма його небажаними наслідками для суспільства.

Парламентська Асамблея рекомендувала Комітету Міністрів Ради Європи «необхідність уточнити поняття «обдарованості» в якості робочого визначення, прийнятного і зрозумілого різними мовами» [217].

Таким чином, Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1248 щодо освіти обдарованих дітей підтверджує, що право на освіту є основним правом людини і що воно має бути в міру можливості адаптоване для кожного індивіда. Вважаємо, що в силу практичних міркувань необхідне існування систем шкільного навчання, які б забезпечували задовільний рівень освіти для більшості дітей. Однак завжди будуть існувати діти з особливими потребами, для навчання яких мають бути застосовані спеціальні заходи. До них належать і високообдаровані діти, яким мають бути надані такі умови навчання, в яких вони могли б повністю реалізувати свої можливості відповідно своїх власних інтересів та інтересів суспільства.

Іншою особливою групою дітей, що знаходяться у зоні ризику застосування педагогічного насильства, є діти, які знаходяться в установах опіки. Рекомендація (2005) 5, прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 16 березня 2005 р., присвячена основним принципам встановлення опіки

над дітьми та правам дітей, які знаходяться в установах опіки, а також нормам якості та керівним напрямам здійснення опіки. Зокрема, Рекомендацією (2005) 5 встановлене «право на повагу до людської гідності і на фізичну недоторканність, зокрема, на гуманні і непринизливі умови життя і на навчання без застосування насильства, в тому числі і на захист від тілесних покарань і будь-якої форми насильства» [177].

На нашу думку, процес імплементації в українську правову систему наведених стандартів Ради Європи у сфері «позитивної педагогіки» має відбуватись, зокрема, шляхом: 1) підвищення правосвідомості дітей та педагогів; 2) формування державної соціальної політики, спрямованої на створення педагогічної спільноти, здійснення заходів щодо підвищення статусу педагога в суспільстві, створення спеціалізованих центрів психологічної підтримки педагогів (оскільки часто причиною психологічного насильства з боку педагогів є несвідома компенсація чисельних соціальних та особистих негараздів); 3) законодавче закріплення процедури дискваліфікації педагога при наявності професійного зловживання та професійної непридатності з урахуванням принципів, закладених Національною стратегією розвитку освіти 2012-2021.

З наведеного можна зробити висновок, що вагому частину механізмів Ради Європи щодо запобігання та захисту дітей від педагогічного насильства складають джерела «м'якого права» Ради Європи. Резолюції та рекомендації Парламентської Асамблеї і Комітету Міністрів спрямовують зусилля держав-членів Ради Європи на встановлення єдиних стандартів та допомагають правильно зрозуміти зміст взятих на себе зобов'язань відповідно до договорів Ради Європи: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейської соціальної хартії 1961 р., Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., Європейської

конвенції про здійснення прав дітей 1996 р. та Конвенції про контакт з дітьми 2003 р.

3.3. Правові механізми Ради Європи щодо захисту дітей від примусової праці, експлуатації та сексуального насильства

Проблемі захисту дітей від примусової праці, експлуатації та сексуального насильства приділяється велика увага в рамках міжнародної правотворчості. Захист від усіх форм експлуатації дітей передбачено міжнародним правом і, насамперед, ст. 32 Конвенції про права дитини, відповідно до якої: «держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку; вживають законодавчі, адміністративні і соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим, щоб забезпечити здійснення цієї статті. З цією метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, Держави-учасниці, зокрема: а) встановлюють мінімальний вік для прийому на роботу; б) визначають необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умови праці; с) передбачають відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті.

Своєю чергою, ст. 34 Конвенції зобов'язує держави-учасниці захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації, вживати всіх необхідних заходів та методів їх запобігання: держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання: а) схилянню або примушуванню

дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; b) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; c) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах [56].

Разом із положеннями Факультативного протоколу щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, 2000 р., ці універсальні договірні механізми діють паралельно із механізмами захисту дітей від примусової праці, експлуатації та сексуального насильства в Європі.

Як зазначалось, вагоме значення у системі європейських механізмів має контрольний механізм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – Європейський суд з прав людини.

У справі Сіліадін проти Франції (*Siliadin v. France*) [238] громадянка Того в п'ятнадцятирічному віці була привезена французьким громадянином в Париж і віддана подружній парі Б., у якої вона протягом декількох років безкоштовно і без вихідних працювала прислугою. Французький суд присудив їй цивільно-правову компенсацію, звинувачення в скоєнні кримінального злочину з подружжя Б. були зняті. Пані Сіліадін звернулася до Європейського суду з прав людини зі скаргою на те, що кримінальне законодавство Франції не забезпечує достатнього захисту від підневільного стану і від примусової чи обов'язкової праці.

Європейський суд з прав людини зазначив, що поняття підневільного стану і примусової та обов'язкової праці розкриті у відповідних міжнародних конвенціях. Європейський суд з прав людини визнав, що, хоча Сіліадін не піддавалася загрозі безпосереднього покарання за відмову від роботи, тим більш, її випадок можна прирівняти до примусової праці, так як вона була неповнолітньою, знаходилася одна в чужій державі і могла бути арештована за порушення імміграційних правил, страх чого підтримувався в ній подружжям Б., які одночасно обіцяли легалізувати її перебування. Підневільне становище Сіліадін виражалось в тому, що вона не мала можливості вибрати місце роботи і проживання, не мала засобів

до існування й індивідуального житла, не мала в своєму розпорядженні свободи пересування та цілком залежала від подружжя Б., яке відібрало її паспорт. Таким чином, Європейський суд з прав людини встановив порушення ст. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якою гарантована свобода від підневільного стану і примусової чи обов'язкової праці.

Сексуальна експлуатація та сексуальне насильство є одними з найгірших форм насильства щодо дітей. За даними ЮНІСЕФ, близько двох мільйонів дітей використовуються в «секс-індустрії» щороку. Більше одного мільйона зображень сексуального насильства дітей розміщені в Інтернеті. Немає ніяких статистичних даних про загальну кількість сексуальної наруги над дітьми в Європі, але добре відомо, що існує значна розбіжність між кількістю зареєстрованих випадків сексуального насильства над дітьми в поліції і соціальних службах і реальними випадками. Діти зазвичай не можуть нікому сказати про сексуальне насильство, тому що дуже часто права порушуються людиною із їх тісного соціального чи сімейного кола або тому, що вони знаходяться під загрозою. Таким чином, наявні дані показують, що в державах-членах Ради Європи більшість випадків сексуального насильства над дітьми відбувається в сім'ї особами, близькими дитині, або тими, хто знаходиться в соціальному оточенні дитини [125].

У травні 2006 р. група спеціалістів Ради Європи із захисту дітей від сексуальної експлуатації розпочала свою роботу з аналізу стану та виконання зобов'язань і міжнародних документів, що стосуються сексуальної експлуатації дітей:

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини, 1989 р.;

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, 2000 р.;

Конвенція Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці 1999 р.;

Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р.;

Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність, 2001 р.;

Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, 2005 р.

За результатами цього аналізу було прийняте рішення, що існує необхідність в новому обов'язковому документі для захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. Розробка нового документа почалася у вересні 2006 р.. Засідання Комітету були проведені в травні, вересні, жовтні, грудні 2006 р., лютому та березні 2007 р. для складання тексту [228].

Конвенцію Ради Європи про захист дітей від експлуатації та сексуального насильства (надалі в цьому підрозділі – Конвенція) було відкрито до підписання державами-членами Ради Європи у Ланцароте (Іспанія) 25 жовтня 2007 р., з нагоди 28-ї Конференції міністрів юстиції європейських держав. Конвенція набрала чинності 1 липня 2010 р. Станом на 1 червня 2015 р. Конвенцію ратифікували 36 держав [168].

У преамбулі Конвенції міститься перелік найбільш важливих міжнародно-правових документів, програм і планів дій, які безпосередньо займаються проблемою сексуальної експлуатації та сексуальних знущань над дітьми в рамках Ради Європи, Європейського союзу, Організації Об'єднаних Націй та Міжнародної організації праці. У преамбулі викладаються основні цілі Конвенції, які включають, зокрема, захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуальних знущань, визначення винних, надання допомоги постраждалим і сприяння боротьбі проти сексуальної експлуатації та сексуальних знущань над дітьми.

Привертає увагу той факт, що заходи, передбачені в цій Конвенції, не завдають шкоди розвитку превентивних механізмів, засобів розслідування і форм співпраці в рамках інших міжнародних конвенцій, зокрема, Конвенції про кіберзлочинність, яка містить положення, покликані сприяти попередженню і покаранню дитячої порнографії, що поширюється через

використання комп'ютерних систем. Ці заходи не заперечують зобов'язання держав щодо захисту прав, визнаних у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Конвенцією переслідуються три основні мети: запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьба із цими явищами; захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства; сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей [59].

У п. 2 ст. 1 Конвенції підкреслюється, що з метою забезпечення ефективного здійснення її положень встановлюється спеціальний механізм моніторингу. Цей засіб забезпечення дотримання Сторонами Конвенції і є гарантією довгострокової ефективності Конвенції [179].

Окремої уваги заслуговують визначення термінів, що містяться у Конвенції:

«дитина» означає будь-яку особу віком до вісімнадцяти років;

«сексуальна експлуатація дітей та сексуальне насильство стосовно дітей» охоплює поведінку, зазначену в ст.ст. 18–23 Конвенції (сексуальне насильство; правопорушення, що стосуються дитячої проституції; правопорушення, що стосуються дитячої порнографії; правопорушення, що стосуються участі дитини в порнографічних виставах; розбещення дітей; домагання дитини для сексуальних цілей);

«жертва» означає будь-яку дитину, яка піддавалася сексуальній експлуатації або сексуальному насильству [179].

У Конвенції про захист дітей від експлуатації та сексуального насильства є багато посилань на поняття «жертва», зокрема, в главі IV (Заходи захисту і допомоги жертвам), яка перераховує ряд заходів в інтересах дітей.

Особливу увагу в Конвенції приділено підбору, навчанню та підвищенню обізнаності осіб, які працюють у контакті з дітьми. «Кожна

Сторона Конвенції має вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення сприяння обізнаності про захист і права дітей серед осіб, які постійно контактують з дітьми в галузях освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, у судовій та правоохоронній сферах і в галузях, пов'язаних зі спортом, культурою та відпочинком» [59].

Попередити дітей про небезпеку сексуальної експлуатації чи сексуального насильства – це, в першу чергу, обов'язок батьків. Однак виникають ситуації, коли батьки не можуть або не хочуть цього робити, наприклад, якщо батьки безпосередньо беруть участь в насильстві над дитиною або у тих державах, де культурні традиції не дозволяють відкрите обговорення таких питань. Крім того, діти часто краще сприймають інформацію за межами сім'ї, аніж від батьків – у школі, від професіоналів (таких, як, наприклад, вчителі, лікарі, психологи). Тому ст. 6 Конвенції передбачає обов'язок держави забезпечити поінформованість дітей, що навчаються у початковій і середній школі, щодо небезпеки сексуальної експлуатації та сексуальних знущань, про всі можливі способи захисту і пояснити, як і куди дитина може звернутися по допомогу [179].

У ст. 6 йдеться про надання цієї інформації «під час початкової та середньої освіти» – не вказується, що інформація має надаватися у школах, тому що деякі діти отримують освіту вдома, і на цих дітей також поширюються положення Конвенції.

Дана Конвенція є першим документом, що встановлює кримінальну відповідальність за різні форми сексуальних посягань стосовно дітей, включаючи такі посягання, що вчиняються вдома або в родині, з використанням сили, примусу або погроз.

Запобіжні заходи, викладені у Конвенції, включають відбір, прийняття на роботу та підготовку людей, що працюють у контакті з дітьми, інформування дітей про ризики та навчання їх самозахисту, а також заходи з контролю за злочинцями і потенційними злочинцями.

У Конвенції передбачаються також програми з підтримки жертв, заходи по сприянню того, щоб люди повідомляли про підозри щодо сексуальної експлуатації та зазіхань, а також по створенню ліній допомоги по телефону та Інтернету для дітей.

Конвенція забезпечує те, що деякі типи поведінки розглядаються як кримінальні злочини, наприклад, залучення в сексуальну діяльність дітей до досягнення ними повноліття, а також в дитячу проституцію і порнографію. Ця Конвенція передбачає кримінальну відповідальність і за використання нових технологій, зокрема Інтернету, для нанесення сексуальної шкоди дітям або посягань відносно них, наприклад шляхом залицяння.

Для боротьби з секс-туризмом із залученням дітей Конвенція передбачає, що особи можуть переслідуватися відносно деяких злочинів, навіть якщо вони були вчинені за кордоном; забезпечує також захист дітей-жертв під час судового розгляду, наприклад, у тому, що стосується їх особистості та приватного життя.

Міжнародні документи універсального рівня, в основному, стосуються порушень, вчинених у комерційних цілях, і встановлюють правила щодо захисту дітей від проституції, дитячої порнографії чи торгівлі дітьми. Між тим, досвід показує, що такий підхід є занадто вузьким, тому що будь-яка доросла людина може завдати шкоду фізичному і психічному благополуччю дитини. Діти можуть так само легко стати жертвами в сім'ї або в їх близькому соціальному оточенні. Статистика свідчить, що особи, які вчинили сексуальне насильство над дітьми, це, як правило, особи, близькі до жертви. Таким чином, Конвенція Ради Європи про захист дітей від експлуатації та сексуального насильства 2007 р. заповнює цю прогалину та захищає дитину від насильства у її повсякденному житті.

3.4. Захист прав дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів за допомогою правових механізмів Ради Європи

Лише за останні два десятиліття збройні конфлікти в Європі (Азербайджан, Боснія, Грузія, Дагестан, Косово, Придністров'я, Хорватія, Чечня, Югославія) забрали життя й фізично скалічили декілька мільйонів дітей. На сході України другий рік триває збройний конфлікт, який став причиною кризи для більше, ніж 5 млн людей, у тому числі 1,7 млн дітей. Майже 1,3 млн людей стали вимушеними переселенцями. Більше, ніж 6 400 осіб, у тому числі щонайменше 626 жінок і дівчаток, було вбито. За інформацією Дж. Барберіс, представника Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, станом на червень 2015 р. «принаймні 68 дітей було вбито і 180 дітей поранені, починаючи з березня 2014 р. в результаті конфлікту на сході України» [34].

Збройний конфлікт залишає дітей без батьків, піклувальників, основних соціальних послуг, права на охорону здоров'я та освіти. Діти, які стали вимушеними переселенцями, часто стають заручниками та жертвами торгівлі людьми. У будь-який момент часу у світі нараховуються десятки тисяч дітей-солдатів, які беруть участь у збройних конфліктах.

В ситуаціях збройних конфліктів діти страждають непропорційно, в різних формах і з довгостроковими наслідками. Діти мають особливі короткострокові і довгострокові постконфліктні потреби, такі, як пошук власної сім'ї, компенсація збитків, соціальна реінтеграція, програми психосоціальної реабілітації, роззброєння дітей-солдатів, демобілізація та реінтеграція тощо. Збройні конфлікти на майбутні покоління можуть вплинути негативно: узвичаїти атмосферу ненависті, переслідувань та культу війни.

Захист дітей від насильства під час збройних конфліктів є однією з найбільш важливих прерогатив Ради Європи у сфері становлення стандартів захисту прав людини.

В Раді Європи не прийнято спеціального договору про захист дітей від насильства під час збройних конфліктів, але розроблено низку інституційних актів рекомендаційного характеру, адресованих парламентам та урядам держав-членів Ради Європи.

У 2000 р. в Резолюції 1215 (2000) про кампанію проти призову дітей-солдатів та їх участі у збройних конфліктах Парламентська асамблея Ради Європи підтримала дії, що чинились впродовж багатьох років щодо соціальних питань, питань охорони здоров'я і сім'ї, захисту і відстоювання прав дітей. Парламентська асамблея підтвердила свою тверду прихильність щодо захисту прав дітей як всередині так і за межами Європи, як було зазначено в Рекомендації ПАРЕ 1286 (1996) щодо Європейської стратегії в інтересах дітей [218].

В тексті Резолюції було зазначено наступне: «...після призову діти стають інструментами війни. Правові норми, що регулюють право збройних конфліктів, навіть у державах з давньою демократичною традицією не захищають права дітей, як вони повинні. Це обов'язок Ради Європи вказати державам-членам на необхідність реагування, якщо вони не хочуть побачити варварство у своїх суспільствах і втратити свої загальні фундаментальні цінності. Міжнародне співтовариство не може чекати гіпотетичного консенсусу щодо припинення торгівлі зброєю; воно має відповісти, заявивши, що примусове вербування дітей-солдатів у віці до 18-ти років є настільки ж незаконним, наскільки незаконними є протипіхотні міни, що були заборонені» [222].

У Резолюції Парламентської Асамблеї 1215 (2000) наголошується, що обов'язок держав – членів Ради Європи реагувати, якщо вони не хочуть побачити варварство у своїх суспільствах і втратити свої загальні фундаментальні цінності. Також наголошується на необхідності ратифікувати:

«а. Конвенцію Міжнародної організації праці № 182 (1999) Про найгірші форми дитячої праці, яка забороняє поряд з рабством, торгівлю

дітьми, кріпосне право тощо, в примусове чи обов'язкове зарахування дітей для використання у збройних конфліктах;

б. Факультативний протокол до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини, що б не допустити вербування та участь у збройному конфлікті всіх дітей, які не досягли віку 18 років;

с. Римський статут (1998), яким створено Міжнародний кримінальний суд для розслідування військових злочинів і злочинів проти людяності;

д. Два додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 року, що стосуються захисту жертв збройних конфліктів;

е. Женевську конвенцію про статус біженців 1951 р. та Протокол до неї 1967 р.

Парламентська Асамблея Ради Європи закликала держави-члени та держави, що мають статус спостерігача при Раді Європи, унеможливити на законодавчому рівні та в існуючій практиці вербування та участь дітей у віці до 18-ти років, як дівчат, так і хлопців, для служби у збройних силах та для участі у збройних конфліктах; вжити заходів щодо доступу до гуманітарної допомоги для цивільного населення у випадку збройного конфлікту, приділяючи особливу увагу дітям з особливими потребами; зупинити вербування дітей-солдат і провести демобілізацію тих, хто вже був призваний; забезпечити для таких дітей заходи фізичної, психологічної та соціальної реабілітації тощо.

У Резолюції Парламентської Асамблеї 1212 (2000) щодо зґвалтувань в умовах збройних конфліктів, визнаючи, що зґвалтування, яке визнано військовим злочином і використовується як знаряддя війни, викликає не лише психологічні травми, але й вимушену вагітність, Парламентська асамблея Ради Європи закликала уряди держав-членів вжити заходів соціальної допомоги та забезпечити справедливе ставлення до жінок – жертв зґвалтування, які не припинили вагітність, вирішивши залишити дитину; створити фонд солідарності для допомоги жертвам зґвалтувань, забезпечити економічну підтримку дітей жертв зґвалтування [221].

Питання щодо насильства і сексуальної наруги над жінками та дітьми, які опинилися в зонах воєнних конфліктів, також порушувалось Парламентською асамблеєю Ради Європи пізніше, у 2009 р. в Резолюції 1670 (2009) сексуальне насильство щодо жінок у збройних конфліктах [224].

Десятирічний конфлікт на території колишньої Югославії підняв на поверхню питання соціального захисту дітей, які постраждали під час збройних конфліктів у Південно-Східній Європі.

У Рекомендації 1561 (2002) щодо соціальних заходів для дітей війни у Південно-Східній Європі, Парламентська Асамблея Ради Європи гостро позначила кризову проблему дітей-біженців і внутрішньо переміщених осіб без одного чи обох батьків, підкресливши, що обмеженість фінансових ресурсів, питання відновлення майна і житла, невизначеність системи соціального забезпечення перешкоджають поверненню та інтеграції переміщених сімей до своїх етнічних меншин [220]. У Рекомендації 1561 (2002) також було зазначено, що в результаті десятирічного тривалого конфлікту на території колишньої Югославії серйозно постраждали діти – близька 20 тисяч дітей загиблих (16 тисяч тільки в Боснії і Герцеговині), та набагато більше дітей, які залишились без одного або обох батьків. Продовження регіональної проблеми біженців у масивних пропорціях – більш ніж два мільйони біженців і внутрішньо переміщених осіб. Поверненню та інтеграції переміщених сімей, зокрема тих, які належать до етнічних меншин, як і раніше перешкоджає обмеженість фінансових ресурсів для реконструкції житла і надання альтернативного житла, проблеми з відновленням майна і житла, складністю адміністративних процедур і невизначеністю системи соціального забезпечення.

Останній спалах насильства в «колишній Югославській Республіці Македонії» позбавили більше 140 тисяч осіб їх будинків. Ці трагічні події мали прямий і гострий вплив на основоположні права дітей, які визначені у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини, у тому числі

право на життя, недискримінацію, право не розлучатися з батьками проти волі дитини, право на свободу думки, совісті і релігії, право на захист від протиправних посягань на недоторканність особистого і сімейного життя, недоторканність житла; право на доступ до безкоштовної медичної допомоги; доступ до освіти; право на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини. Крім того, діти війни знаходяться у зоні ризику стати жертвами торгівлі людьми та експлуатації, зокрема сексуальної експлуатації, і девіантної поведінки, таких, як наркоманія і злочинність.

Рекомендація 1561 (2002) Парламентської Асамблеї Ради Європи містить положення про ефективність офісів омбудсмена в Хорватії та Боснії і Герцеговин, діяльність яких сприяла виявленню гострих проблем порушення прав дитини. Національна рада у справах дітей, консультативний орган уряду Хорватії, також була успішним прикладом координації та діалогу між різними державними органами, неурядовими організаціями та експертами, з метою вирішення багатьох гострих проблем, з якими стикаються діти.

Війна вплинула на послуги, що гарантовано мають надаватись дітям. Надання адекватного навчання, охорони здоров'я, послуг догляду, соціального забезпечення для сімей, і всі інші фактори, що сприяють здоровому дитинству, були серйозно порушені. Діти біженців або переміщених осіб, що належать до етнічних меншин, у тому числі громад рома, здається, виявляються особливо уразливі в цьому відношенні. Стандарт допомоги, призначеної для компенсації сім'ям ризику соціальної ізоляції в цілому погіршився. Наприклад, в деяких частинах Боснії і Герцеговини, грошова допомога складала менш ніж два євро на місяць для майже 100 тисяч дітей.

У мирний час та під час воєнних дій діти мають законне право на безкоштовне медичне обслуговування, це право часто обмежується на практиці. Це пов'язано частково складністю схем страхування, але з

медичної точки зору це призводить, насамперед, через відсутність належних приміщень, обладнання та медикаментів, а також через відсутність необхідних коштів.

Впродовж конфлікту на території колишньої Югославії психолого-соціальну допомогу дітям, які постраждали в результаті війни було надано в екстреному порядку. У той час як багато неурядових організацій та державних установ мають різноманітний досвід у цій галузі, не було ніякої оцінки досягнутих результатів або будь-якої систематичної подальшої діяльності. Як зазначає Парламентська Асамблея Ради Європи, необхідно продовжити цю роботу, застосувавши більш цілісний підхід до психічного здоров'я і забезпечити довгострокову підтримку і допомогу для більш ніж 1 млн дітей і молодих людей, які страждають від наслідків війни.

Парламентська Асамблея Ради Європи висловлює занепокоєння з приводу триваючих соціальної та етнічної напруженості, які особливо очевидні у функціонуванні систем освіти. Виховання та освіта в дусі миру радше притаманна неформальній освіті неурядових організацій, ніж у звичайних школах. Введенням таких підходів підкреслюється необхідність більш широкої реформи навчальних програм у школах, з точки зору змісту і процесу викладання та навчання.

Проблема дитячої безпритульності завжди підвищується у наслідок війни. Парламентська Асамблея вважає, що маргіналізація і соціальне відчуження дітей і підлітків представляють серйозну небезпеку, якій важливо протистояти за допомогою динамічної політики профілактики. Особливу увагу мають отримати одинокі матері з дітьми та одинокі підлітки.

У Рекомендації 1561 (2002) щодо соціальних заходів для дітей війни у Південно-Східній Європі, визнається ключова роль неурядових організацій, що беруть участь в соціальних ініціативах, пов'язаних з дітьми та молоддю, охороною здоров'я, наданням гуманітарної допомоги, правами людини і тих, хто бере участь у громадських ініціативах.

Відповідь на рекомендацію Парламентської Асамблеї 1561 (2002) було надано Комітетом Міністрів Ради Європи 23 червня 2003 р. У цій відповіді було зазначене, що європейські міністри у справах молоді, на 6-й Конференції спеціалізованих міністрів (Салоніки, 6-7 листопада 2002 року), прийняли Резолюцію про становище молоді в конфліктних зонах, в якій урядам рекомендується дотримуватись положень Пакта стабільності для Південно-Східної Європи в якості важливого елемента в наданні допомоги для молодих осіб в регіоні. Рада Європи продовжує приймати активну участь у робочій групі щодо молоді у рамках Пакту стабільності, наприклад, що стосується розвитку національних планів дій щодо молоді в державах регіону.

Проблеми захисту від насильства дітей-біженців і внутрішньо переміщених внаслідок збройних конфліктів дітей, проблеми психологічного насильства та психолого-соціальної допомоги дітям, які постраждали внаслідок конфліктів, існували в Європі більше 20-ти років тому. Насьогодні проблема біженців та дітей-біженців, зокрема, затьмарила в Європі всі інші проблеми.

Підтвердженням цієї тези свідчить низка документів Ради Європи, що стосуються питань захисту дитини від насильства, дітей-біженців і внутрішньо переміщених внаслідок збройних конфліктів дітей, формуючи більш цілісний підхід. Серед таких документів: Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1398 (1999) щодо становища дітей в Албанії; Рекомендація 1449 (2000) щодо нелегальної міграції з півдня Середземномор'я до Європи; Рекомендація 1459 (2000) щодо плану заходів для дітей у Косово; Рекомендація 1596 (2003) щодо становища неповнолітніх мігрантів у Європі; Рекомендація 1703 (2005) щодо захисту та підтримки дітей-сиріт, які потребують притулку.

Як результат тривалої соціальної кризи у балканських державах, слід відзначити Резолюцію 1587 (2007) щодо становища дітей, які проживають у постконфліктних зонах на Балканах. Парламентська Асамблея Ради Європи

закликала зацікавлені держави в регіоні прийняти правову заборону на всі форми насильства щодо дітей, включаючи тілесні покарання в сім'ї та поза сім'єю, в школах, в кримінально-виконавчій системі, установах по догляду за дитиною, з тим, щоб порушення прав дітей, такі, як продаж дітей, примусова праця, сексуальна експлуатація та сексуальне насильство ставали кримінальними злочинами відповідно до внутрішнього законодавства держав, підкреслюючи важливість дотримання даних законів [223].

Необхідність сумлінного застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., в умовах збройного конфлікту полягає насамперед у тому, що впродовж будь-якого збройного конфлікту підвищується можливість необґрунтованих обмежень у здійсненні прав людини, передбачених Конвенцією, а також порушення основоположних прав (права на життя, заборона катувань тощо). Між тим такі порушення найчастіше відбуваються не тільки з боку держав, а й з боку озброєних груп (недержавних суб'єктів). Причини порушення прав і основоположних свобод різні, але результат той же – сумнівна пропорційність втручання, в кращому випадку.

Положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод застосовуються щодо всіх військовослужбовців, які не досягли 18 років, «їх особливі потреби і вразливість мають бути враховані в найкращих інтересах дитини, щоб у кожному кримінальному процесі за участю дітей дійсно повною мірою враховувались їх потреби, для того, щоб уникнути будь-яких зловживань чи поганого до них ставлення» [175].

Характер збройних конфліктів з часом еволюціонує, сьогодні все більше нових воєнних конфліктів відбувається всередині держав, а не між державами. Як вважає італійський філософ та історик Умберто Еко «праправійна» перетворилась на «неовійну», перед тим пройшовши через стадію «холодної війни» [151, с. 25]. Між тим, будь-які збройні конфлікти пов'язані із насильством, і жертвами такого насильства часто стають діти.

Злочини, вчинені щодо дітей, не мають залишатися безкарними, навіть коли вони відбуваються у періоди збройних конфліктів і політичного розладу.

Висновки до третього розділу

1. Незважаючи на те, що Раду Європи було створено у 1949 р., та, відповідно до її статутних норм, питання захисту прав дитини із самого початку мали правові підстави бути на порядку денному Організації. Майже всі існуючі договірні та інституційні механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства були створені тільки після прийняття у 1989 р. Конвенції ООН про права дитини. Цей факт ще раз ілюструє еволюцію поглядів у європейському суспільстві на дитину як особу, що потребує особливого захисту та має бути наділена власними правами і свободами.

У поточному розділі було виявлено та проаналізовано існуючі механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства по чотирьох напрямках: 1) домашнє насильство; 2) педагогічне насильство; 3) примусова праця, сексуальна експлуатація та сексуальне насильство; 4) насильство під час воєнних дій та збройних конфліктів.

2. У цих чотирьох напрямках відбуваються найбільш чисельні випадки застосування насильства до дітей в Європі. Окрім базових конвенцій, що захищають права дітей за вказаними напрямками, Комітетом Міністрів, Парламентською Асамблеєю та Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи прийняті спеціальні конвенції та чисельні документи рекомендаційного характеру. Більшість з цих документів розроблено під егідою програми «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми», яку було започатковано у 2006 р.

3. Вагому частину правових механізмів Ради Європи щодо запобігання та захисту дітей від насильства складають джерела так званого «м'якого

права» Ради Європи. Резолюції та рекомендації Парламентської Асамблеї і Комітету Міністрів спрямовують зусилля держав-членів Ради Європи на встановлення єдиних стандартів та допомагають правильно зрозуміти зміст взятих на себе зобов'язань відповідно до договорів Ради Європи.

4. Впродовж дослідження, здійсненого у Розділі 3, встановлене існування не тільки кореляційних, а й детермінованих зв'язків між різними механізмами Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства. Наприклад, поява нового прецеденту Європейського суду з прав людини (контрольний механізм) може детермінувати внесення змін у договірне право Ради Європи (договірний механізм).

РОЗДІЛ 4

ЗАСТОСУВАННЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД НАСИЛЬСТВА

4.1. Напрями вдосконалення законодавства України у сфері захисту дітей від насильства відповідно до стандартів Ради Європи

Враховуючи авторитет Ради Європи і Європейського суду з прав людини як суб'єктів міжнародної правотворчості, дослідження питань відповідності законодавства і правозастосовної практики України правопорядку Ради Європи набувають особливої актуальності.

В українському законодавстві можна виділити кілька проблемних напрямів у контексті реалізації стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства. На сучасному етапі законодавчих реформ Україна має нагоду виправити помилки та усунути досі існуючі прогалини у законодавстві щодо адаптації до європейських стандартів.

Аналіз таких проблемних напрямів потрібно почати з конституційних положень законодавства України. В Конституції України деякі права дитини гарантуються безпосередньо (наприклад, у ст.ст. 51 та 52), інші – опосередковано (наприклад, у ст. 24 – через конструкцію «громадяни») [59]. У ст. 24 Конституції гарантується, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Недопущення дискримінації за різними ознаками є усталеним принципом міжнародної правотворчості, у тому числі – судової. Зокрема, Європейський суд з прав людини, окрім зазначених, розрізняє ще й

дискримінацію за ознакою «народження» [212] у сенсі ст. 14 ЄКПЛ, а враховуючи, що громадянами України є не тільки чоловіки та жінки, а й діти, доцільно було б до цього переліку додати ознаку «народження».

Далі у тексті ст. 24 Конституції України зазначено: «рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [60]. На нашу думку, положення даної статті справедливо було б доповнити наступними положеннями: «Діти користуються особливою підтримкою і захистом з боку держави. Дітьми в Україні вважаються неповнолітні особи віком до 18-ти років. Україна сприяє забезпеченню і здійсненню прав дітей. Щоб забезпечувати в інтересах дітей їхні права, держава надає їм процесуальні гарантії і забезпечує право участі у судочинстві, що зачіпає інтереси дитини». Запропоновані доповнення відповідають нормам Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей, 2006 р., а саме ст.ст. 1, 12 (ратифікована Верховною Радою України 21 грудня 2006 р.); положенням Конвенції ООН про права дитини, 1989 р. (ратифікована Верховною Радою України 27 березня 1991 р.) та усталеному прецедентному праву Європейського суду з прав людини.

Наступним проблемним напрямом є відповідність українського законодавства положенням Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства.

Відповідно до положень ст. 18 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (яку Україна ратифікувала 20 червня 2012 р.): 1. «Кожна Сторона вживає необхідних

законодавчих або інших заходів для забезпечення криміналізації такої умисної поведінки:

а) заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру;

б) заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, коли:
використовується примус, сила чи погрози або
насильство здійснюється зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї, або
насильство здійснюється в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного становища.

2. Для цілей пункту 1 цієї статті кожна Сторона визначає вік, до досягнення якого забороняється займатися діяльністю сексуального характеру з дитиною.

3. Дія положень підпункту «а» пункту 1 цієї статті не поширюється на врегулювання статевих стосунків між неповнолітніми, що здійснюються за взаємною згодою» [59].

Увагу привертає факт відсутності у автентичному англomовному тексті зазначеної Конвенції терміну «age of consent» («вік сексуальної згоди»). Натомість використовується термін «legal age for sexual activities» [168], який український законодавець у Законі про ратифікацію Конвенції переклав як «передбачений законодавством вік для заняття діяльністю сексуального характеру» [59].

Пояснювальна доповідь розробників Конвенції частково проливає світло на особливості використання термінів Конвенції [168].

Відповідно до п. 127 Пояснювальної доповіді, термін «sexual activities» не визначений у Конвенції. Учасники переговорів визнали, що краще залишити Сторонам визначення значення і обсягу цього терміну. Отже переклад терміна «sexual activities», оскільки він не розкритий у самому

тексті Конвенції у лінгвістичному контексті, може означати як «сексуальну діяльність», так і «сексуальні дії», «активність», що має суттєво змістовну різницю.

Відповідно до п. 128 Пояснювальної доповіді, п. 2 ст. 18 Конвенції підсилює, в цілях правової визначеності, вимогу для всіх Сторін Конвенції щодо визначення віку, нижче якого заборонено брати участь у діяльності сексуального характеру з дитиною. Учасники переговорів розглянули можливість гармонізації кримінального законодавства в цій сфері шляхом встановлення віку для сексуальних відносин у тексті Конвенції. Але тому, що цей віковий критерій суттєво варіюється в державах-членах Ради Європи (від 13 років (Іспанія) до 18 років (Мальта і Туреччина)) і навіть у межах кожної держави, залежно від взаємовідносин, які можуть існувати між винуватцем і дитиною-жертвою, було вирішено залишити визначення цього віку для кожної Сторони Конвенції.

Стаття 18 Конвенції розрізняє два типи сексуального насильства щодо неповнолітніх.

По-перше, пункт 1 а. ст. 18 передбачає кримінальну відповідальність за факт участі людини в діяльності сексуального характеру з дитиною, яка не досягла віку, визначеного в національному законодавстві, нижче якого заборонено брати участь у діяльності сексуального характеру з ним або з нею.

По-друге, пункт 1 б. ст. 18 передбачає кримінальну відповідальність за факт участі людини в діяльності сексуального характеру з дитиною, незалежно від віку дитини, де використовуються примус, сила або погрози, або, якщо ця особа зловживає довірою, владою або впливом на дитину, або у тих випадках, де зловживання застосовувались відносно до дитини у особливо вразливому становищі.

Розробники Конвенції зазначають, що: «При оцінці складових елементів злочину Сторони повинні враховувати прецедентне право Європейського суду з прав людини, у зв'язку з цим, учасники переговорів

хотіли б нагадати, що у справі «М. С. проти Болгарії» від 4 грудня 2003 р., в якій Європейський суд з прав людини зазначив у § 166, що він «переконаний, що будь-який жорсткий підхід до кримінального переслідування злочинів на сексуальному ґрунті, таких, які потребують доведення фізичного опору при будь-яких обставинах, залишають ризики безкарності певного типу зґвалтування і, тим самим, ставлять під загрозу ефективний захист статевої свободи особистості. Відповідно до сучасних стандартів і тенденцій в цій галузі, позитивні зобов'язання держав-членів відповідно до статей 3 і 8 Конвенції мають розглядатися як вимога пеналізації та ефективного переслідування будь-якого неконсенсуального статевих акту, в тому числі за відсутністю фізичного опору жертвою» [209].

У справі М. С. проти Болгарії заявниця, дівчина 14-ти років (14 років – вік сексуальної згоди в Болгарії [209]), була зґвалтована двома чоловіками. Оскільки не було доведено, що вона пручалася і кликала по допомогу, кримінальної справи проти винних порушено не було. Європейський суд з прав людини знайшов порушення ст. 3 (принижуюче гідність поводження) і ст. 8 (право на повагу приватного життя), відзначивши загальну тенденцію, згідно з якою найважливішим елементом при встановленні факту зґвалтування або сексуальної наруги визнається відсутність згоди. Жертви сексуального насильства, особливо молоді дівчата, часто не в змозі надавати опір із психологічних причин (пасивно піддаються) або зі страху подальшого насильства. Підкресливши, що держава зобов'язана переслідувати будь-який недобровільний статевий акт, навіть якщо жертва не надавала фізичного опору. Суд визнав слідство у справі, а також відповідне болгарське законодавство неефективними.

Підписуючи Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, прийняту 25 жовтня 2007 р., Уряд України не заявив жодних застережень або інших коментарів щодо змісту положень Конвенції, і, таким чином, Україна взяла на себе міжнародне

зобов'язання щодо виконання всіх положень Конвенції. Отже, відповідаючи на питання, чи є доцільним встановлення в українському законодавстві віку сексуальної згоди (age of consent), необхідно зауважити, що доцільність цієї дії впливає з відповідних міжнародних зобов'язань України. Тобто виникає питання: чи є доцільним законодавчо закріплювати вік сексуальної згоди. На нашу думку, так. Ще більш складні питання – це визначення конкретного віку, нижче якого заборонено брати участь у «діяльності сексуального характеру», та визначення змісту понять «сексуальна згода», «сексуальна діяльність», «сексуальні дії», «статева зрілість», «примус», «психологічне і фізичне насильство», «погроза», «хитрість», «омана» тощо, які мають отримати тлумачення в українському законодавстві у контексті сексуального насильства та використовуватись у рамках кримінального провадження при оцінці доказів, на що також посилається Європейський суд з прав людини у справі «М. С. проти Болгарії» (§ 161) [209].

В українському законодавстві та правозастосовній практиці «шлюбний вік», «вік статевої зрілості» та «повноліття» не є однаковим.

Комітет ООН з прав дитини на п'ятдесят шостій сесії розглянув доповіді, подані державами-учасницями щодо дотримання прав дітей. У заключних висновках щодо доповіді України, зокрема, зазначено занепокоєння Комітету дискримінацією щодо встановленого законом мінімального шлюбного віку для хлопців (18 років) та дівчат (17 років). Також Комітет наголосив на тому, що на теперішній час в Україні не встановлено чіткого мінімального віку статевого повноліття [102].

Цікаво, що неодноразово до цього питання звертались народні депутати України з пропозиціями внести зміни стосовно законодавчого визначення «віку статевої зрілості» або «підвищення рівня мінімального шлюбного віку». Наприклад, вирішення проблеми щодо встановлення мінімального шлюбного віку для хлопців і дівчат запропонували народні депутати М. В. Томенко, В. П. Корж, Є. І. Суслів, О. Ф. Бондаренко,

подавши на розгляд Верховної Ради України законопроект № 8588 «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» (щодо підвищення рівня мінімального шлюбного віку), що був прийнятий Верховною Радою України у першому читанні за основу 07.12.2011 р.. Цим законопроектом також пропонується встановити нижню межу мінімального віку, з якого законодавством дозволено вступати у шлюб, та закріпити її на рівні 16 років.

Народний депутат України В. В. Шемчук вніс пропозиції щодо встановлення визначеного віку статевої зрілості, пропонуючи внести зміни до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України. Зазначається, що запропоновані зміни доцільно розглядати паралельно із зазначеним вище законопроектом № 8588.

У подальшому (у лютому 2015 р.) був зареєстрований законопроект, поданий народним депутатом І. С. Луценко «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації». У Пояснювальній записці до законопроекту зазначено, що «Комітет ООН з прав дитини у своїх Заключних спостереженнях щодо виконання Україною Конвенції ООН про права дитини від 1995, 2002, 2007 та 2011 років рекомендував Україні встановити чіткий мінімальний вік статевого повноліття» [106].

Комітет із соціальних прав Ради Європи у 2011 р. виніс щодо України заключний висновок, в якому констатував невідповідність практики застосування пункту 10 ст. 7 «Право дітей та підлітків на захист» Європейської соціальної хартії (переглянутої), що посуті стосується нездатності України захищати дітей від їх залучення до проституції та порнографії.

Чинне законодавство України не пов'язує досягнення статевої зрілості з досягненням якогось конкретного віку. Складності у визначенні факту досягнення особою статевої зрілості, як правило, виникають з особами у

віці від 14-ти до 16-ти років. Це питання в кожному конкретному випадку вирішується судово-медичною експертизою.

Частиною 1 ст. 156 КК України передбачено кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх. Згідно з чинним кримінальним законодавством розбещення – це вчинення розпусних дій сексуального характеру. Охороняючи до 16-річчя особу від вчинення щодо неї розпусних дій сексуального характеру, вважається за необхідне захистити її від можливості фізичного і морального розбещення. На нашу думку, не зрозуміло, для чого тоді потрібен висновок експерта щодо статевої зрілості особи у разі вчинення природного статевого акту щодо такої особи.

У згадуваній Пояснювальній записці наводиться статистика органів внутрішніх справ, яка дозволяє стверджувати, що проблема сексуальних зловживань та експлуатації дітей в Україні існує, а отже потребує вирішення. «Так, за даними Генеральної прокуратури України у 2014 р. зареєстровано 212 кримінальних правопорушень за ст. 153 «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом», за ст. 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості», за ст. 156 «Розбещення неповнолітніх», за ст. 302 «Створення або утримання місць розпусти і звідництва» [102].

Ще однією суміжною і невирішеною в рамках українського законодавства проблемою є використання терміна «дитяча проституція».

Проблема відсутності поняття «дитяча проституція» у кримінальному законодавстві України може бути вирішена за рахунок положень Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, яка, як зазначалось, є частиною українського законодавства.

Відповідно до положень ст. 19 «Правопорушення, що стосуються дитячої проституції» Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства:

«Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення криміналізації такої умисної поведінки:

а) вербування дітей для заняття проституцією або спонукання дитини до участі в проституції;

б) примушування дитини до проституції або отримання прибутку від цього або іншого використання дитини із цією метою;

с) звернення до дитячої проституції» [59].

Тому, на наш погляд, якщо дотримуватись моністичної концепції дії міжнародно-правових норм у національній правовій системі відповідно до ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» термін «дитяча проституція» вже є частиною українського законодавства саме тому, що:

«1. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [115].

Більш того, цей термін вже отримав визначення безпосередньо у тексті ратифікованої Україною 20 червня 2012 р. Конвенції про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [59]. Відповідно до п. 2 ст. 19 термін «дитяча проституція» означає факт використання дитини для діяльності сексуального характеру, коли грошова чи інша форма винагороди або відшкодування надаються чи обіцяються як оплата, незалежно від того, чи здійснюється ця оплата, ця обіцянка або це відшкодування дитині чи третій особі. Це визначення має таку ж юридичну силу, як і всі інші положення Конвенції. Тому саме воно має бути трансформоване до законодавства України, щоб уникнути колізій між

положеннями міжнародного договору і національного законодавства, а також правозастосовною практикою.

Варто відзначити, що злочини щодо сексуальної експлуатації або сексуального насильства дитини пов'язані із порушенням інших фундаментальних прав, а саме права на повагу приватного та сімейного життя, честі та гідності дитини.

Конституція України у ст. ст. 21 та 28 з приводу поваги до гідності та честі зазначає: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню», а ст. 52 гарантує: «будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом» [60].

Отже, діти мають права, тотожні правам дорослих, вимагати від суспільства і держави повагу до їх честі та гідності. Національне законодавство України передбачає право дітей на повагу до гідності та честі. Так, у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26 квітня 2001 р. йдеться, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечувати принципи, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Захист честі і гідності неповнолітніх захищається також Сімейним кодексом України, зокрема, шляхом позбавлення батьківських прав батьків, які зневажають право дитини на повагу її гідності і недоторканності.

Підсумовуючи, можна виділити декілька проблемних напрямів щодо вдосконалення законодавства України у відповідності до стандартів Ради Європи, які потребують вирішення: по-перше – це закріплення на конституційному рівні поняття «дитина» та заборона дискримінації за ознаками віку та народження; по-друге – це узгодження вікових меж «шлюбного віку», «віку статевої зрілості» та «повноліття» у кримінальному

та сімейному законодавстві та внесення змін до ст. 155 Кримінального кодексу України щодо чіткого визначення віку статевої зрілості у 16 років; по-третє – встановлення кримінальної відповідальності за участь особи в «діяльності сексуального характеру» з дитиною, яка не досягла певного віку, та законодавче визначення терміна «діяльність сексуального характеру». Звісно, зазначений перелік проблемних напрямів не є вичерпним, але здається найбільш нагальним.

4.2. Застосування правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства в Україні

Застосування правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є важливою складовою імплементаційного процесу в рамках національної правової системи України. Для цілей даного дослідження нами було визначено поняття правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства як системи взаємопов'язаних правових та організаційних способів, засобів та інструментів, що використовуються в рамках договірної, інституційної та програмної співробітництва держав-членів Ради Європи з метою створення та реалізації стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства.

Зупинимося на тому, що ж взагалі розуміється у науковій літературі під процесом імплементації норм права Ради Європи? Ґрунтовне тлумачення цього правового явища дає професор Т. О. Анцупова. На її думку, під процесом імплементації права Ради Європи розуміється комплекс спеціальних правових та організаційних механізмів і процедур, спрямованих на засвоєння цінностей та введення до національних правових систем держав-членів норм і принципів права Ради Європи. Імплементація є спеціальним процесом взаємодії права Ради Європи і національного права держав-членів і, водночас, видом правореалізаційного процесу. Процес імплементації у вимірі Ради Європи –

це внесок Організації у реалізацію власних нормативів та цінностей за допомогою міжнародно-правових механізмів. У структурі механізмів, на її погляд, доцільно виділити: договірні механізми, які можуть передбачати особливий порядок імплементації або контролю за виконанням відповідних норм; механізми «м'якої імплементації» (або інституційні механізми – О. Ш-Б.), а саме прийняття документів рекомендаційного характеру (резолуцій, рекомендацій, висновків); заохочувальні механізми, зокрема, надання технічної допомоги, програмна імплементація [4, с. 188–189]. Тобто, можна зробити логічний висновок, що, говорячи про застосування механізмів Ради Європи, ми маємо дослідити всі існуючі види правових та організаційних механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства в Україні.

В умовах, коли насильство залишається повсякденною реальністю для багатьох українських дітей і підлітків незалежно від їх віку, статі, економічних та соціальних обставин, культури, релігії, етнічної приналежності чи здібностей, необхідне активне застосування договірних механізмів, а саме системи договорів прямого і опосередкованого регулювання у сфері захисту дітей від насильства.

Проаналізуємо застосування кожного із договірних механізмів Ради Європи, що застосовуються для захисту прав дітей у правовій системі України.

Європейська соціальна хартія, 1961 р.. та Європейська соціальна хартія (переглянута), 1996 р. (Хартію ратифіковано із заявами Законом України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14 вересня 2006 р.).

Недосконалість нормативно-правової бази України у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації була відзначена Європейським комітетом із соціальних прав вперше за підсумками 2011 р..

У січні 2012 р. Комітет із соціальних прав Ради Європи виніс щодо України заключний висновок [190], в якому констатував невідповідність

практики застосування п. 10 ст. 7 Європейської соціальної хартії (переглянутої) «Право дітей та підлітків на захист», що, по-суті, констатує нездатність України захищати дітей від їх залучення до дитячої проституції та порнографії. Недосконалість законодавства України не дозволяє ефективно та комплексно захищати дітей від втягнення їх у проституцію та інші форми сексуальних зловживань.

Комітет відзначив, що законодавство України забороняє насильство щодо дітей і тілесні покарання. Відповідно до ст. 52 Конституції України, «будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом». Відповідно до ст. 28, «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню».

Тілесні покарання заборонені відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Закон України «Про охорону дитинства» забороняє усі види насильства (фізичного та психологічного), та експлуатацію дітей. У тому числі, з боку батьків. Ст. 150 Сімейного кодексу України забороняє будь-які тілесні покарання дітей з боку батьків.

Комітет відзначає, що тілесні покарання також заборонені в школах. Стаття 51 (1) Закону України «Про освіту» говорить, що студенти та інші учні мають право «на захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психологічного насильства, дій педагогічних та інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність». Стаття 126 (1) Кримінального кодексу України, зокрема, передбачає покарання за побої та мордування, проте не містить жодного положення щодо психологічного насильства.

На практиці тілесні покарання, як і раніше, продовжують застосовуватися. Комітет зазначає, що відповідно до статистичних даних ЮНІСЕФ, 70% дітей у віці від 2-х до 14-ти років у 2005-2006 роках піддавалися фізичному покаранню та/або психологічній агресії. Комітет просить Україну надати оновлену інформацію щодо масштабів проблеми, а

також поінформувати про вжиті заходи, які були спрямовані на скасування тілесних покарань на практиці [190, р. 22-23].

Комітет зробив висновок, що ситуація в Україні не відповідає ст. 16 Хартії на підставі того, що заходи, спрямовані на подолання насильства у сім'ї, недостатні [190, р. 20].

Відповіді щодо цих та інших зауважень та порушень були надані Урядом України до Секретаріату Європейського комітету із соціальних прав Ради Європи лише 25 квітня 2015 р. [156] у Сьомій національній доповіді Уряду України щодо реалізації положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) щодо статей 7, 8, 16, 17, 27, 31 (звітний період з 1 січня 2010 р. до 31 грудня 2013 р.) [138].

Згідно з відповіддю Уряду України, спільним наказом Міністерства соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я від 19 серпня 2014 р. № 564/836/945/577 (zareestrovano v Ministerstvi yustitsii 10 veresnia 2014 r. za № 1105/25882) [112] затверджено Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення.

Порядок розроблено з метою впровадження ефективного механізму взаємодії служб у справах дітей, закладів соціального захисту дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органів внутрішніх справ, закладів освіти, закладів охорони здоров'я.

Передбачено надання професійної допомоги дітям віком від 3-х до 18-ти років, які перебувають у складних життєвих обставинах (у тому числі бездоглядним та безпритульним дітям), дітям, залишеним без батьківського піклування, надається професійна допомога притулками для дітей служб у справах дітей (Типове положення про притулок для дітей, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565 [123]) та центрами соціально-психологічної реабілітації дітей (Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, затверджене

постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 87). У центрах надається не лише комплексна соціальна, психологічна, педагогічна, медична, правова та інші види допомоги дітям, а також проводиться психолого-педагогічна корекція та реабілітація з урахуванням індивідуальних потреб дітей, у тому числі й тих, які зазнали різних видів насильства, постраждали від торгівлі дітьми.

З метою виконання рекомендацій Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті з законом, Управлінням кримінальної міліції у справах дітей ініційовано введення статистичної звітності про кількість скарг дітей на катування та жорстоке поводження при підготовці, відповідно до форми звіту про стан дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ України. Станом на 1 січня 2014 р. до органів внутрішніх справ дітьми подано 1057 таких заяв та повідомлень, що дає змогу працівникам міліції вчасно реагувати на факти насильства над дітьми та вживати відповідних заходів. Упродовж 2013 р. від насильства в сім'ї потерпіла 131 дитина, з них 73 – малолітні.

Відповідно до Указу Президента України від 1 червня 2013 р. № 312 Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей [107] Міністерством внутрішніх справ ужито заходів щодо забезпечення суворого дотримання прав дітей під час документування правопорушень, обов'язкового повідомлення родичам та близьким про причину затримання і місце перебування дитини, своєчасної реалізації їхніх прав на захист, на медичну та психологічну допомогу.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р [122] було схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р.

Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 767 [110] затверджено План заходів з виконання зазначеної Концепції. На його виконання МВС організовано проведення моніторингу виникнення всіх

форм насильства серед дітей та учнівської молоді, з'ясування причин їх учинення, за результатами якого передбачено розроблення індивідуальних програм психолого-педагогічного супроводу дітей.

З метою виконання вищезгаданої Концепції наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 3 серпня 2012 р. № 888 затверджено План заходів щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 р.

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи вивчив досвід впровадження в навчально-виховний процес «Шкільної медіації» як одного із способів розв'язання конфліктних ситуацій та запланував розробити для запровадження в кожному навчальному закладі механізм аналізу ризиків виникнення всіх форм насильства серед дітей та учнівської молоді.

Впровадження програм примирення серед однолітків є одним із дієвих способів встановлення безпечного, комфортного середовища у навчальному закладі, вирішення учнівських конфліктів. Програми примирення довели свою високу ефективність і позитивний виховний вплив. Головна перевага вказаних програм – це формування відповідальності людини і громади за власну поведінку і поведінку інших, готовність прийти на допомогу, розв'язати конфлікт. Вказані програми активно впроваджуються на базі навчальних закладів Вінницької, Одеської, Полтавської, Івано-Франківської та інших областей.

У навчальних закладах України створюється система подолання правового нігілізму та виховання людей демократичного стилю. З цією метою здійснюється комплекс заходів, спрямованих на виховання в учнів активної життєвої позиції «Молодь проти насилля в усіх його проявах». Учні проходять тренінгові заняття проти насильницьких дій: «Як porozумітися з підлітком?», «Профілактика виникнення насильства у сім'ї», «Просвітницький десант психологічної служби», «Бережіть своїх дітей!», «Профілактика правопорушень», «Дитина і її психічне здоров'я»,

«Права та обов'язки учнів у школі», «Виховуємо дітей правильно», «Етичні закони сім'ї – дзеркало поведінки дитини», «Відповідальність батьків за дітей», «Насильство в мережі Інтернет», «Проблеми налагодження сімейного мікроклімату з батьками». Багато зі старшокласників стали волонтерами щодо впровадження в життя ненасильницького спілкування.

Важливим у питаннях профілактики дитячої жорстокості та насильства є належне сімейне виховання. Міністерством освіти і науки України розроблено та схвалено на засіданні вченої ради Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 14 листопада 2012 р. Концепцію сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина».

Слід також зазначити, що Наказом від 15 лютого 2013 р. № 65 Міністерства соціальної політики України було створено міжвідомчу робочу групу з метою опрацювання отриманих Україною рекомендацій за результатами заключних висновків Комітету із соціальних прав Ради Європи щодо реалізації пункту 10 ст. 7 «Право дітей та підлітків на захист». В рамках діяльності міжвідомчої робочої групи в період лютий-листопад 2013 р. було підготовлено та рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства із захисту дітей від сексуальної експлуатації, проведено семінар щодо реалізації положень Європейської соціальної хартії (переглянутої). Сформувані узгоджені позиції у 2013 р. не вдалося через різні підходи з боку органів державної влади та неурядових організацій. Позиція та рекомендації робочої групи були представлені під час слухань Комітету з питань соціальної політики та праці «Про хід виконання в Україні Європейської соціальної хартії (переглянутої)», що відбулися 20 листопада 2013 р.

Відзначимо також, що з метою посилення ефективності реалізації соціальних прав громадян, визначених Європейською соціальною хартією (переглянутою), та виконання міжнародних зобов'язань України перед Радою Європи 14 травня 2015 р. Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо забезпечення

виконання положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) на 2015-2019 роки».

Затвердженим планом заходів, зокрема, передбачено:

«...- розробку заходів з реформування трудового законодавства відповідно до норм Хартії, включаючи визначення терміну «легка робота» та перелік типів легкої роботи стосовно дітей;

- підготовку проектів законів про внесення змін до деяких законів України щодо протидії дитячій проституції та порнографії з метою захисту дітей, які зазнають сексуальної експлуатації, а також запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству;

- імплементацію окремих рекомендацій Ради Європи ...» [114].

Очевидно, що Європейська соціальна хартія (переглянута) має надзвичайно важливе значення для правозастосовної практики України. Передусім це проявляється в необхідності щорічного звітування перед Радою Європи про виконання Україною взятих на себе зобов'язань. Вважаємо, що сьогодні необхідно провести невідкладну й прискіпливу ревізію національного законодавства у сфері соціального захисту дітей від насильства на предмет його відповідності вимогам Хартії.

Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, 1981 р., та Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних, 2001 р., (Конвенцію та Додатковий протокол ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних» від 6 липня 2010 р.).

Для запровадження Україною реальних механізмів реалізації взятих на себе зобов'язань перед Радою Європи у сфері захисту персональних даних

Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про захист персональних даних», який набув чинності 1 січня 2011 р. і став основоположним актом національного законодавства у сфері захисту персональних даних.

Враховуючи досвід функціонування системи захисту персональних даних в Україні, 3 липня 2013 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних», який набув чинності 1 січня 2014 р.

Чинний закон не виділяє окремо захист персональних даних дітей та неповнолітніх осіб. А тому при обробці персональних даних дітей діють ті ж гарантії, що і для повнолітніх. Проте інші нормативно-правові акти ставлять сферу захисту прав неповнолітніх під особливу охорону з боку держави.

Відповідно до положень Сімейного кодексу України батьки є законними представниками дитини, які мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки без спеціальних на те повноважень (ст. 151–154 Сімейного кодексу України).

В ст. 302 Цивільного кодексу України зазначено, що збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Отже, без згоди особи ніхто не може вимагати надання від такої особи будь-яких відомостей або інформації про неї та її неповнолітніх дітей.

У сфері захисту дітей від насильства особового захисту, на нашу думку, потребують їх медичні дані. Відповідно ст. 6 Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних № 108,

персональні дані, що стосуються стану здоров'я суб'єкта, кваліфікуються як уразливі дані. У свою чергу, вважаємо, що медичні дані, а особливо медичні дані щодо стану здоров'я дітей, мають підлягати більш суворому режиму обробки даних, аніж неуразливі дані.

Рекомендація Ради Європи щодо захисту медичних даних від 13 лютого 1997 р. більш докладно застосовує принципи Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних до обробки таких даних у сфері медицини [233]. Медичні дані, які на законних підставах обробляють медичні працівники, не можуть передаватися правоохоронним органам, якщо тільки не надано «достатні гарантії для запобігання розкриттю, несумісному з повагою до [...] приватного життя, гарантовані ст. 8 ЄКПЛ». Крім того, Рекомендація щодо захисту медичних даних містить спеціальні положення стосовно медичних даних ненароджених дітей і недієздатних осіб, а також обробки генетичних даних. Стаття 12 Рекомендації щодо захисту медичних даних пропонує детальні інструкції для ситуацій, коли дослідникам потрібні персональні дані, а анонімних даних недостатньо. Псевдонімізація може бути доречним засобом задоволення наукових потреб і водночас захисту інтересів відповідних пацієнтів. На національному та європейському рівнях відбувається інтенсивне обговорення ініціатив щодо зберігання даних про лікування пацієнта в електронному медичному записі. Особливим аспектом питання про існування загальнонаціональних систем електронних медичних записів є їх доступність через кордони: ця тема становить особливий інтерес в рамках ЄС у контексті транскордонної охорони здоров'я. Ще однією сферою дискусії з приводу нових положень є клінічні випробування, інакше кажучи, перевірка нових ліків на пацієнтах у документально зафіксованому дослідницькому середовищі; крім того, ця тема має значні наслідки для захисту даних.

Як зазначає З. Черненко, «медичні дані мають бути захищені, як банківська інформація» [139, с. 6–7], і, на нашу думку, це є вкрай

важливим завданням саме в аспекті того, що розповсюдження будь-якої медичної інформації щодо стану здоров'я дітей може бути приводом для ескалації насильства над дітьми.

Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, 1987 р. [38] (Конвенцію ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» від 24 січня 1997 р. [118]).

Призначення дітям покарання у вигляді позбавлення волі має бути крайнім заходом кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх. Такі діти, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, виступають особливою категорією дітей, що потребують правового захисту від насильства у місцях позбавлення волі.

Знаходячись поза своїм сімейним оточенням в режимних закладах, позбавлені волі неповнолітні зберігають право на освіту, охорону здоров'я, можливість підтримувати зв'язок із своїми родинами. Діти мають бути захищені від усіх форм шкоди від режиму утримання, який готує їх для повернення в первісну громаду.

Комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) проводить свою діяльність з 1989 р. Звіти та доповіді КЗК є важливим джерелом реальної інформації про стан захисту дітей від насильства та гарантування прав дітей в уразливому для них середовищі.

Насильство між ув'язненими – поширене явище серед неповнолітніх, які утримуються під вартою, і ця проблема може бути особливо значною у місцях, де, наприклад, члени банди утримуються в одній й тій же самій пенітенціарній установі.

Насьогодні діяльність КЗК зосереджена переважно у сфері затримання та утримання під вартою дорослих осіб, хоча його рекомендації в рівній

мірі стосуються і неповнолітніх дітей. Наприклад, у своєму звіті у 2011 р. Комітет підкреслив, що «обов'язок догляду тюремною владою за ув'язненими, що знаходяться у їх утриманні, включає в себе і відповідальність щодо їх захисту від інших ув'язнених, що можуть забажати завдати їм шкоди. Зокрема, тюремна влада повинна діяти в активній манері у сфері запобігання насильству одних ув'язнених стосовно інших» [155].

Як зазначають проф. У. Кілселлі та С. Касаль, «ця відповідальність посилюється, коли у місцях позбавлення волі неповнолітніх поширеність знущань є ключовою проблемою для даної вікової групи» [172].

КЗК неодноразово критикував тюремну владу з питання необхідності такого захисту, ізоляції ув'язнених, яким може загрожувати небезпека у відведених їм приміщеннях.

Як відзначає Є. Захаров, важливу роль у становленні вітчизняної системи професійної підготовки персоналу пенітенціарної служби відіграє втілення ряду міжнародних проектів, що були реалізовані упродовж 2012-2013 років. Усі напрацювання у рамках цих проектів закладаються в зміст навчальних програм відомчих навчальних закладів, програм щорічної службової підготовки персоналу безпосередньо на робочих місцях. Спільно з експертами Ради Європи підготовлено проект підручника з менеджменту пенітенціарних установ та навчального посібника для підготовки фахівців з в'язничного менеджменту [46, с. 100].

Станом на 2015 рік дані підручники вже були апробовані в навчальних закладах пенітенціарної служби, доопрацьовані та надруковані в достатній кількості для використання.

В Україні також успішно завершена реалізація проекту «Навчальний курс з прав людини для працівників пенітенціарної системи» за участю правозахисних організацій, який проводився за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Чинне законодавство України має значну кількість нормативних актів, які стосуються регулювання правовідносин за участю дітей. Проведений в ході дослідження огляд нормативних актів дозволяє зробити висновок, що чинне законодавство України декларує основні права щодо захисту дитини від катувань, жорстокого або нелюдського поводження, але система нормативних актів у цій галузі не надає чіткого уявлення, яким чином ці декларації реалізуються на практиці та якими є механізми захисту неповнолітнього:

якщо щодо неповнолітнього обраний запобіжний захід у вигляді взяття під варту, про затримання і взяття його під варту обов'язково негайно сповіщаються батьки чи особи, які їх замінюють. Але конкретний строк, протягом якого необхідно сповістити родичів затриманого неповнолітнього, законом не встановлений;

відсутній також механізм повідомлення у випадках, якщо з батьками або близькими встановити зв'язок неможливо;

відсутні окремо визначені норми в кримінальному та адміністративному законодавстві (складів правопорушень та злочинів), які б передбачали відповідальність за катування та жорстоке поводження з дитиною. Це, у свою чергу, призводить до того, що поняття катування та жорстокого поводження мають низький рівень юридичної техніки та недостатній досвід правозастосування;

національне законодавство не відповідає положенням міжнародного права, які забороняють поміщати дітей в карцери в місцях їх утримання під вартою або установах відбuvання покарання.

Конвенція про кіберзлочинність, 2001 р. (Конвенцію ратифіковано із застереженнями і заявами Законом України «Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність» від 7 вересня 2005 р.).

В умовах зростаючої загрози кіберзлочинності необхідні докладні зусилля щодо зміцнення законодавчої бази України у сфері захисту дітей від порушень, завданих використанням інформаційних технологій.

Будапештська конвенція про кіберзлочинність спеціально звертається до вживання необхідних заходів для встановлення кримінальної відповідальності відповідно до внутрішнього законодавства за умисне вчинення таких дій, як: вироблення дитячої порнографії з метою її розповсюдження за допомогою комп'ютерних систем; пропонування або надання доступу до дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем; розповсюдження або передача дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем; здобуття дитячої порнографії за допомогою комп'ютерних систем для себе чи іншої особи; володіння дитячою порнографією у комп'ютерній системі чи на комп'ютерному носіїв інформації.

Відповідно до Рекомендації NR (91) 11 Комітету міністрів державам-членам стосовно «експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми і неповнолітніми», прийнятої від 09 вересня 1991 р. № R (91) 11 [176], передбачено необхідність забезпечити в рамках міжнародної співпраці виявлення фірм, організацій або окремих осіб, діяльність яких часто пов'язана з двома або більше країнами, в яких використовуються діти для виробництва порнографічної продукції.

Конвенція вимагає, щоб Сторони договору забезпечили правоохоронні органи країн процесуальними повноваженнями на рівні законодавства для ефективного розслідування і забезпечення збору електронних доказів, а також участі в ефективному міжнародному співробітництві.

Багато держав дійсно зробили юридичні кроки щодо реформ, направлених на реалізацію Будапештської конвенції. Багато з цих реформ були реалізовані останнім часом, а в деяких державах вони тривають й досі [228].

Ратифікувавши Будапештську конвенцію, Україна залишає за собою право не застосовувати в повному обсязі підпункт 1.d (закупівля дитиною

порнографії через комп'ютерні системи для себе або для іншої людини) та підпункт 1(е) (зберігання дитячої порнографії в комп'ютерній системі чи на комп'ютерному носії інформації) ст. 9 Конвенції [120].

Ми розділяємо позицію Л. В. Бортницької, яка полягає в тому, що «Україна вживає заходів для імплементації та дотримання стандартів, передбачених міжнародними і європейськими конвенціями у сфері протидії торгівлі людьми та дітьми, дитячої проституції і порнографії, проте з огляду на досить повільні темпи реформування системи соціального захисту значна частина дітей та підлітків залишається під загрозою потенційної підвищеної віктимності. При цьому потребують врахування суб'єктами законодавчої ініціативи висновки провідних експертів, здійснених ними в ході наукових досліджень у даній галузі» [11, с. 134–138].

Вважаємо, що удосконалення національного законодавства у сфері захисту прав дітей у боротьбі із кіберзлочинністю вимагає не лише вдосконалення змісту ст. 149 Кримінального кодексу України, але й змін до інших законів України, спрямованих на посилення відповідальності та протидію кіберзлочинності та втягуванню дітей у заняття проституцією, дитячою порнографією.

Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, 2005 р. (Конвенцію ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми» від 21 вересня 2010 р.).

Торгівля людьми є грубим порушенням прав людини, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, повагу до гідності, особисту безпеку і, навіть, права на життя.

У сфері реалізації Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми моніторинг реалізації Конвенції Сторонами здійснює ГРЕТА (GRETA) – Група експертів з протидії торгівлі людьми. ГРЕТА регулярно публікує доповіді з оцінкою заходів, що вживаються Сторонами,

і ті учасники, які не повною мірою дотримуються положень Конвенції, мають активізувати свої дії.

19 вересня 2014 р. Секретаріатом Ради Європи оприлюднено чергову Доповідь про виконання Україною Конвенції Ради Європи щодо протидії торгівлі людьми, яка підготовлена за результатами оціночної місії Групи експертів з протидії торгівлі людьми [198].

Оціночна місія ГРЕТА проходила у два етапи, в ході яких Міністерством соціальної політики України спільно із центральними органами виконавчої влади, відомствами, міжнародними та громадськими організаціями було надано відповіді на запитання Ради Європи щодо стану виконання Україною положень Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, а також взято участь у робочих зустрічах з групою експертів ГРЕТА.

У своїй Доповіді ГРЕТА закликає українську владу розвивати професійну підготовку і спеціалізацію слідчих, прокурорів і суддів із метою забезпечення ефективного розслідування та судового переслідування злочинів щодо торгівлі людьми. Крім того, ГРЕТА просить українську владу повною мірою використовувати наявні засоби для захисту жертв цих злочинів і свідків торгівлі людьми, у тому числі дітей, та вживати додаткових заходів для забезпечення того, щоб жертви торгівлі людьми були належним чином поінформовані про свої права та існуючі засоби захисту.

Українська влада підтвердила, що мали місце випадки торгівлі людьми жінок із сільських районів з переміщенням у міста з метою сексуальної чи трудової експлуатації, а також випадки продажу дітей, в основному в Західній Україні (Закарпаття, Львівська та Чернівецька обл.) [198].

У 2010–2012 рр. організацією «Ла Страда-Україна» у співпраці з Всеукраїнською мережею проти комерційної сексуальної експлуатації дітей проведено 10 тренінгів для співробітників міліції, які спеціалізуються на питаннях дітей та соціальних працівників або займаються проблемами

дітей-жертв торгівлі людьми і сексуальних злочинів та допомогою їм. Всього 154 фахівці із Києва, Одеси, Львова, Харкова, Житомира та Криму мали змогу пройти навчання за фінансування Фонду UniCredit і ECPATNetherlands.

Крім того, в 2010 р. п'ять навчальних сесій були організовані «Ла Страда-Україна» для 580-ти вчителів, які працюють у системі професійної підготовки. У 2013 р. організацією «Ла Страда- Україна» разом із Міністерством соціальної політики України було проведено 10 тренінгів для персоналу кількістю близько 600 осіб, що стосувалися впровадження стандартів соціальних послуг жертвам торгівлі людьми. В цілому, «Ла Страда-Україна» провела через свою мережу тренінги у 13-ти областях України, охопивши 90 тисяч 106 фахівців у галузі освіти та соціальних сфер та 221 тисяча 971 школярів. Бюджет цих навчальних заходів склав 32 415 євро [198, р. 24].

З 2013 до 2015 р. Міністерство соціальної політики України здійснює широкомасштабну інформаційну кампанію із підвищення обізнаності громадськості щодо торгівлі людьми, в тому числі щодо методів, які використовуються торговцями.

У серпні та вересні 2013 р., за ініціативи Міністерства соціальної політики, Державного комітету з телебачення і радіомовлення в ефір на національному телебаченні вийшло кілька коротких відеокліпів щодо проблем торгівлі людьми. Міністерство соціальної політики також бере участь у зйомках документального фільму MTV EXIT «Життя на продаж», режисер В. Яковенко. У співпраці з Радою Європи Міністерство поширило комікс «Ти не для продажу» в різних частинах України. У ході 2013 р. представники Міністерства соціальної політики взяли участь у численних семінарах та конференціях, присвячених акціям проти торгівлі людьми.

За словами представника парламентського уповноваженого з прав людини, поточні показники щодо насильства та торгівлі дітьми не відображають реальної ситуації в Україні з ряду причин. По-перше,

недостатня поінформованість широкого загалу у питаннях торгівлі дітьми. По-друге, брак кадрів у правоохоронних органах та соціальних службах, здатних ідентифікувати дітей-жертв торгівлі людьми.

Крім того, координація та співпраця між органами соціальної допомоги не ефективна. Опитування, проведене в Адміністрації Президента України Управлінням Уповноваженого з прав дитини у 2012 р., демонструє, що більше 56% дітей не обізнані про свої права щодо захисту від сексуальної експлуатації та торгівлі людьми [198, р. 31].

За даними української влади, на 1 січня 2013 р. налічувалося близько 80 тисяч дітей, поміщених у прийомні сім'ї або установи для прийомних сімей в рамках національної програми з мінімізації кількості дітей в установах. ГРЕТА зазначає, що необхідно продовжувати боротьбу із торгівлею людьми серед уразливих груп населення, таких, як діти трудящих-мігрантів, діти-сироти та інші категорії дітей, які потребують соціального захисту; особи, щодо яких застосовуються найгірші форми дитячої праці, в тому числі ті, хто надає сексуальні послуги за плату; особи, що шукають роботу за кордоном; безробітні; іноземні громадяни; особи без громадянства, у тому числі ті, хто подав звернення щодо отримання притулку в Україні. Крім того, ГРЕТА підкреслює нагальну необхідність вирішення ситуації зростаючого числа внутрішньо переміщених осіб, які є надзвичайно вразливими щодо торгівлі людьми.

ГРЕТА закликає українську владу вжити подальших заходів щодо забезпечення того, щоб повернення жертв торгівлі людьми проводилось із урахуванням їх прав, безпеки й гідності, статусу, відповідних правових процедур. Це потребує оцінки ризиків, перш ніж людина відправляється назад до своєї країни, захисту від повторного викрадення і, у випадку дітей, повного дотримання принципів забезпечення найкращих інтересів дитини.

Таким чином, визнаючи важливість кроків, зроблених Україною у питаннях протидії торгівлі людьми, ГРЕТА постійно надає рекомендації органам влади України щодо вдосконалення державної

політики у цій сфері, зокрема стосовно подальшого розвитку співпраці між представниками державних органів влади та громадського суспільства, роботи у сфері протидії торгівлі людьми та особливо торгівлі дітьми.

У травні 2010 р. на рівні Ради Європи було запущено веб-портал – система управління інформацією про стан протидії торгівлі людьми (TIMS – The Trafficking Information Management System), який має на меті дозволити ефективніше управляти інформацією, яку надає ГРЕТА. Крім цього, портал дозволяє урядам держав обмінюватись ключовими документами, підготовленими в ході процедури моніторингу, в тому числі оціночними звітами ГРЕТА та коментарями урядів на них, а також рекомендаціями Комітету Сторонам Конвенції. Проте на сьогодні відсутньою є інформація щодо використання Україною цього ресурсу.

Зазначимо також, що розробка та затвердження проекту Державної програми протидії торгівлі людьми передбачена також пунктами 50, 51 Національного плану заходів з виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 805-р. Державна програма міститиме окремий розділ щодо боротьби з торгівлею людьми та захисту прав дітей, які постраждали від цього злочину.

Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), 2008 р. (Конвенцію ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)» від 15 лютого 2011 р.).

Зазначена Конвенція підготовлена на заміну Європейської конвенції про усиновлення дітей 1967 р., яка не набула поширення протягом більш ніж 40 років з моменту її прийняття. Як зазначалось, Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) 2008 р. запропонувала державам оновлені принципи усиновлення з метою забезпечення його здійснення з урахуванням найвищих інтересів дитини.

Головною перевагою Конвенції є те, що вона встановлює сучасні правові стандарти у сфері усиновлення, у відповідність з якими мають бути приведені законодавства держав-учасниць у цій сфері. При цьому низка положень Конвенції є обов'язковою для запровадження державами-учасницями у своє законодавство, а частина носить рекомендаційний характер і їх прийняття залишено на розсуд кожної окремої держави.

Основним законодавчим актом, що регулює питання усиновлення в Україні, є Закон «Про охорону дитинства» [116], а також Розділ IV, Глава 5 Цивільного процесуального кодексу України «Розгляд судами справ про усиновлення» [145].

Оскільки усиновлення має на меті охорону інтересів дитини, воно знаходиться під охороною держави. На виконання взятих зобов'язань, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, згоду на обов'язковість якої надала Верховна Рада України, був прийнятий «Закон про охорону дитинства», відповідно до якого держава бере на себе обов'язок піклування про дітей, які залишилися без батьківської опіки, але однією з умов виконання взятого зобов'язання держава бачить у встановленні усиновлення, яке повинно бути проведено в інтересах дітей України.

Відзначимо, що на сьогоднішній день порядок усиновлення дітей в Україні визначається Сімейним кодексом України, положення якого відповідають положенням Конвенції, що мають обов'язковий характер. Водночас, вимоги Конвенції рекомендаційного характеру покликані запровадити найвищі стандарти, які мають застосовуватися у сфері усиновлення не покладаючи при цьому на Держави-учасниці обов'язку щодо їх імплементації у своє законодавство, встановлюючи їх як орієнтир для національних законодавств. Крім того, Конвенція враховує розмаїття правових інститутів, притаманних різним національним правовим системам, завдяки чому планується досягнути максимального поширення Конвенції у світі.

Вважаємо, що безумовне виконання взятих Україною зобов'язань з прав дітей у питаннях усиновлення, забезпечення високих міжнародних і європейських стандартів у дотриманні прав і свобод дітей у питаннях усиновлення є одними із найважливіших обов'язків держави.

Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, 1975 р. (Конвенцію ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом» від 14 січня 2009 р.).

На сьогодні правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, а також дітей, батьки яких не перебувають у шлюбі, визначається положеннями Сімейного кодексу України та інших законів України, норми яких відповідають своїм еквівалентам у джерелах права Рада Європи. На наш погляд, в цілому, - це позитивна тенденція, яка відповідає інтеграції у європейський правовий простір.

Проте в Раді Європи тривають зусилля щодо модернізації інструментів Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, Комітет експертів із сімейного права Ради Європи (CJ-FA) з 2010-2011 років розробляє нові засоби задля визначення правового статусу, прав та обов'язків батьків та дітей [172], відзначимо також чинну Рекомендацію № R (84) 4 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи щодо батьківської відповідальності [231].

Таким чином, вважаємо, що робота щодо приведення законодавства України до європейських стандартів та усунення порушень законодавства у цій сфері триватиме й надалі.

Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми, 1980 р. (Конвенцію ратифіковано із застереженнями Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми» від 6 березня 2008 р.).

Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми дозволяє вирішувати ряд питань, пов'язаних із піклуванням про дитину.

Конвенція надає можливість запровадити заходи, які забезпечують широке визнання та виконання рішень стосовно опіки над дитиною, гарантувати права доступу батьків до дитини, що є природним наслідком права на опіку, забезпечувати належне вирішення проблем, що виникають у випадках, коли дітей неправомірно переміщають через державний кордон, а також запровадити механізми для поновлення опіки над дітьми у випадках її свавільного припинення, що сприятиме посиленню захисту дітей, та встановленню правового співробітництва між компетентними органами держав – сторін Конвенції.

Таким чином, застосування положень Конвенції, при визнанні і виконанні рішень стосовно опіки над дітьми і використання передбачених нею механізмів, дозволяє державам-сторонам максимально перешкоджати неправомірному переміщенню дітей через державні кордони та поновлювати порушені права опіки.

Конвенція також є правовою підставою для визнання і виконання рішень іноземних держав, що стосуються питань здійснення батьківських прав. Проте у Законі України «Про ратифікацію Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми» є відповідне застереження: «за наявності будь-якої з підстав, визначених у ст. 10 Конвенції, у випадках, передбачених ст.ст. 8 і 9 Конвенції, Україна залишає за собою право відмовитися від визнання та виконання надісланих їй рішень стосовно опіки над дітьми» (п. 3 ч. 1).

Конвенція про особисті контакти з дітьми (або Конвенція про контакт з дітьми – *О. III.-Б.*), 2003 р. (Конвенцію ратифіковано з застереженнями Законом України «Про ратифікацію Конвенції про контакт з дітьми» від 20 вересня 2006 р.).

Положення зазначеної Конвенції дозволяють вирішувати комплекс питань, пов'язаних із реалізацією права на контакт з дитиною. Фактично, врегульовуються питання здійснення права дитини на спілкування з одним із батьків, який проживає окремо, з іншими родичами (дідом, бабою, повнолітніми братами і сестрами).

Під контактом розуміється перебування дитини протягом обмеженого періоду разом з батьками, а також іншими особами, що мають сімейні зв'язки з дитиною і з якими вона зазвичай не проживає, чи зустріч з зазначеними особами, будь-яке спілкування або надання інформації такої особі про дитину або дитині про таку особу.

Конвенція є юридичною підставою для забезпечення визнання та виконання іноземних рішень про контакт, ухвалених в інших державах – сторонах Конвенції. Якщо дитину не повернуто після закінчення періоду транскордонного контакту, то компетентні органи забезпечують негайне повернення дитини, застосовуючи, де це є можливим, відповідні положення міжнародних документів, внутрішнього законодавства та, де це є доцільним, запобіжні заходи й гарантії.

Конвенція про контакт з дітьми визначає запобіжні заходи та гарантії, що повинні вживатися стосовно контакту. Насьогодні деякі з таких запобіжних заходів і гарантій передбачені положеннями ст. 153, ч. 3, 4; ст. 157, ч. 1, 2; ст. 159 Сімейного кодексу України. Зокрема, той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору, зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків.

Якщо способи участі одного з батьків у вихованні дитини визначає суд, він може обумовити періодичність чи систематичність побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, місце та час їхнього спілкування, а в окремих випадках, присутність іншої особи.

Крім того, у 2009 р. Міністерством юстиції на виконання Конвенції про контакт з дітьми ініційовано внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства», який доповнено ст. 16-1.

Відповідно до зазначеної статті заходи і гарантії забезпечення виконання рішення суду про реалізацію права дитини на контакт визначаються судом у кожному конкретному випадку.

Такими заходами і гарантіями є:

зобов'язання особи, яка контактує з дитиною, оплачувати витрати, пов'язані з переїздом та проживанням дитини, а також, у разі потреби, будь-якої іншої особи, яка супроводжує дитину; повідомляти особі, з якою проживає дитина, про місце перебування дитини під час реалізації нею права на контакт; з'являтися особисто разом з дитиною до органу опіки та піклування з періодичністю, визначеною судом;

заборона зміни місця перебування дитини під час реалізації нею права на контакт;

реалізація права на контакт з дитиною на території іноземної держави за умови подання органу опіки та піклування за місцем проживання дитини документа, що підтверджує визнання рішення суду України про контакт з дитиною на території іншої держави;

інші заходи, передбачені законом.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, 2007 р. (Конвенцію ратифіковано з заявами Законом України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» від 20 червня 2012 р.).

Серед важливих документів Ради Європи, які було ратифіковано порівняно нещодавно (у червні 2012 р. [111]), можна назвати Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [58]. Між тим, законопроекти щодо гармонізації українського

законодавства із положеннями цієї Конвенції не приймалися впродовж 2011-2014 років.

«Діти в Україні не захищені від усіх форм фізичного і психологічного насильства, недбалого піклування, брутального поводження, експлуатації, у тому числі сексуальної» [33]. Такі висновки зробила Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, посилаючись на дані опитування, що проводилось на сайті відомства з березня до вересня 2012 р.

На запитання, чи вживаються в Україні необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні і просвітницькі заходи з метою захисту дітей від усіх форм фізичного і психологічного насильства, недбалого піклування чи брутального поводження, експлуатації, зокрема, сексуальної, лише 17% відповіли “так”, 82% - “ні”, а 1% – “не замислювався”.

Також 91% опитаних вважає, що в Україні діти не захищені від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, схилення або примусу до будь-якої незаконної сексуальної діяльності, використання у порнографії, проституції, іншій незаконній сексуальній практиці. Лише 6% вважає, що діти захищені, а 3% над цим не замислювалися.

Переважна більшість респондентів - 90% вважає, що держава в недостатній мірі сприяє поширенню через ЗМІ інформації та матеріалів, корисних для дитини в соціальному і культурному відношеннях.

Водночас 65% опитаних вважає, що сім'єю й освітніми закладами не забезпечується підготовка дитини до свідомого життя в мирі, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок, народів, етнічних і національних спільнот, релігійних груп, дбайливого ставлення до навколишнього середовища. Лише 30% вважає, що забезпечується, 5% опитаних над цим не замислювались [33].

За підтримки Ради Європи в Україні продовжено діяльність з реформування законодавства. Розроблено пропозиції щодо внесення змін

до Кримінального кодексу України відносно захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації [106].

Діяльність у напрямку запобігання сексуальному насильству та захисту прав дітей впродовж 2012-2014 років переважно ініціювалась та проводилась громадськими організаціями. Так, Центр «Ла Страда - Україна» у співпраці з МВС та харківським національним університетом внутрішніх справ, за фінансової підтримки Міжнародної організації ЕКПАТ («Покінчимо з дитячою проституцією, дитячою порнографією та торгівлею дітьми у сексуальних цілях») в 2012 р. створив дві спеціально обладнані «зелені кімнати» для опитування дітей, які постраждали від насильства та експлуатації в Харкові, Києві та Одесі. Було також розроблено, надруковано та розповсюджено серед науковців та практичних працівників МВС України методичні рекомендації з обладнання та використання таких кімнат в роботі кримінальної міліції у справах дітей, проведені навчання для фахівців.

У 2011-2012 роках в Україні проводилась робота з розробки та впровадження Кодексу щодо захисту дітей від жорстокого поводження в мережі Інтернет та ІКТ-ресурсах, ініційована «Ла Страда- Україна» за підтримки Офісу Уповноваженого Президента України з прав дитини та фінансової підтримки Міжнародної організації ЕКПАТ. Кодекс містить питання захисту дітей від насильства в Інтернеті, в тому числі від дитячої порнографії. Згідно з Кодексом, провайдери зобов'язуються інформувати своїх клієнтів про відповідальність за ці злочини та про можливості уберегтися від них. Кодекс підписали мобільні оператори «Київстар» та «МТС», підтримав ініціативу «Укртелеком».

У 2014-2015 роках представниками Уряду України було неодноразово наголошено також на необхідності якомога скорішої ратифікації Україною Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) – відкрита для підписання 11 травня 2011 р. в рамках 121-го

засідання Комітету міністрів Ради Європи у Стамбулі (Туреччина). Зазначена Конвенція створює всеохоплюючі правові рамки захисту жінок від усіх форм насильства та спрямована на попередження та ліквідацію цього явища, а також передбачає міжнародний механізм моніторингу імплементації її положень на національному рівні. Україна стала 17-ю державою, яка приєдналася до цього важливого міжнародно-правового інструменту, підписавши Стамбульську конвенцію 7 листопада 2011 р..

Станом на квітень 2015 р. 16 держав-членів Ради Європи ратифікували Стамбульську конвенцію, тоді як ще 21 держава підписала її. Україна наразі не ратифікувала цю Конвенцію, хоча вітчизняні та міжнародні експерти стверджують, що зараз вона набула для України особливої актуальності.

Як зазначила заступник міністра соціальної політики Н. Федорович, «ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами Уряд розглядає як одне зі своїх першочергових завдань, хоча й усвідомлює, наскільки це складний процес і як багато зусиль потрібно докласти» [87].

За словами Н. Федорович, Міністерством соціальної політики вже детально опрацьовано аналітичний звіт експертів, а також проекти змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Міністерство підтримує запровадження криміналізації домашнього насильства, розширення кола осіб, на яких поширюється дія закону та заборона вчинення насильства; а також запровадження відповідальності не лише за вчинення фізичного насильства, але й психологічного, економічного та інших видів, зокрема переслідування та погрози.

Важливим є й передбачення механізму зміцнення потенціалу національних інституцій у сфері запобігання та боротьби з насильством щодо жінок і домашнім насильством, покращення обізнаності про

насильство щодо жінок і домашнє насильство серед працівників суду, органів правопорядку, охорони здоров'я, соціальних служб та інших відповідних фахівців [144].

На нашу думку, підписана у 2011 р. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами матиме для України позитивні наслідки для реалізації державної політики, в тому числі з протидії насильству, направленому проти дітей. Проте приєднання України до Конвенції потребує значного доопрацювання національного законодавства на предмет його відповідності положенням Конвенції.

Долаючи проблему жорстокості та насильства, направленого проти дітей в українському суспільстві, Україна ратифікувала низку міжнародних договорів у галузі охорони дитинства, захисту дітей від насильства, зокрема: Конвенцію про права дитини; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Міжнародну конвенцію про захист прав усіх працівників-мігрантів і членів їхніх сімей; Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенцію про права інвалідів; Конвенцію про заборону та прийняття негайних заходів для усунення найгірших форм дитячої праці; Конвенцію про мінімальний вік для прийому на роботу; Додатковий протокол до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї; цілу низку документів Ради Європи - Конвенцію про захист прав

людини і основоположних свобод; Європейську соціальну хартію та Європейську соціальну хартію переглянуту; Європейську конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення; Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми; Конвенцію про контакт з дітьми; Конвенцію про кіберзлочинність; Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних; Європейську конвенцію про здійснення прав дітей; Конвенцію про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру; Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та поновлення опіки над дітьми; Європейську конвенцію про всиновлення дітей; Переглянуту Європейську конвенцію про всиновлення дітей; низку Гаазьких конвенцій - Гаазьку конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей; Гаазьку конвенцію про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей; Гаазьку конвенцію про захист дітей і співробітництво в галузі міжнародного всиновлення дітей; Гаазьку конвенцію про право, що застосовується до зобов'язань про утримання; Гаазьку конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно зобов'язань щодо утримання.

При цьому, національне законодавство містить у собі нормативно-правові акти, що регулюють певні питання протидії насильству над дітьми. Насамперед, частиною 2 ст. 52 Конституції України встановлено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

Спрямована на дотримання міжнародних стандартів у сфері захисту дітей від насильства та виконання Європейської конвенції про здійснення прав дітей, Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції),

Керівних принципів Ради Європи щодо комплексних національних стратегій захисту дитини від насильства та інших відповідних правових документів Ради Європи із захисту прав дитини, нормативно-правова база України станом на 2015 рік налічує більше трьохсот нормативних актів із захисту дітей від насильства. Серед них переважають закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств, тією чи іншою мірою спрямовані на попередження насильства над дітьми. Це, зокрема, Закони України «Про попередження насильства в сім'ї» [117], «Про охорону дитинства» [116], «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р.» [109]. Деякі положення окремих із зазначених вище та інших нормативно-правових актів пропонуються до огляду. При цьому слід зазначити, що критерієм відбору до розгляду положень нормативно-правових актів національного законодавства визначався ступінь імплементації в них норм міжнародних документів у сфері захисту дітей від насильства.

Кримінальний кодекс України визначає високий ступінь суспільної небезпеки та встановлює кримінальну відповідальність за злочини проти дітей (умисне вбивство дітей (ст. 115 КК України), умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України), доведення дітей до самогубства (ст. 120 КК України), нанесення тілесних ушкоджень різних ступенів тяжкості (ст. 121-125 та 128 КК України), побої та мордування (ст. 126 КК України), катування (ст. 127 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України), незаконне позбавлення волі або викрадення дитини (ст. 146 КК України), залишення в небезпеці (ст. 135 КК України), експлуатація дітей (ст. 150 КК України) тощо).

Проте проблема кримінального переслідування осіб, що вчинили злочини проти дітей, залишається актуальною в Україні. Слідчі та судді недостатньо обізнані із зазначеною проблематикою, міжнародними стандартами захисту дітей, методиками здійснення допитів та інших дій.

Тому такі справи залишаються нерозслідуваними, а більшість злочинців непокараними, що знижує рівень захисту дітей.

Сімейний кодекс України також визначає деякі правові аспекти щодо протидії насильству в сім'ї. Наприклад, відповідно до ст. 164 Сімейного кодексу України, жорстоке поводження з дитиною є однією з підстав для позбавлення батьківських прав.

Наступним нормативно-правовим актом, який був прийнятий на шляху подолання проблеми насильства над дітьми, став Закон України від 26 квітня 2001 р. «Про охорону дитинства», метою якого є забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, а охорону дитинства в Україні визначено як стратегічний загальнонаціональний пріоритет.

Стаття 10 зазначеного Закону встановлює право дитини на захист від усіх форм насильства, зокрема, кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Разом з тим визначено, що держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

15 жовтня 2001 р. був прийнятий Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», який визначає правові основи запобігання насильству в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів,

спрямованих на його виконання. Стаття 1 зазначеного закону дає визначення насильства в сім'ї як будь-яких умисних дій фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Разом із Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» від 15 травня 2003 р., зазначений вище закон свідчить про винесення цієї проблеми з розряду приватної проблеми родини на державний рівень.

Варто відзначити також Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р.». Метою якої є забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей».

В період з 2010 до 2015 р. органами виконавчої влади України було реалізовано Національну кампанію «Стоп насильству!» відповідно до Плану заходів, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 грудня 2010 р. № 2154-р «Про затвердження плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 р.» [111].

Планом заходів передбачено:

розробку і подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»;

розробку програми факультативних курсів, курсів за вибором, спецкурсів з питань запобігання насильству в сім'ї; навчальних програм з питань запобігання насильству в сім'ї для соціальних працівників та інших спеціалістів, які надають соціальні послуги; рекомендацій щодо проведення щорічної акції «16 днів проти насильства» в усіх регіонах України; мінімальних стандартів соціальних послуг для осіб, що постраждали від насильства в сім'ї; інформаційно-просвітницької програми з питань виховання гендерної культури та запобігання всім формам насильства в сім'ї для використання в позашкільній та позаурочній роботі загальноосвітніх навчальних закладів; програми підготовки суддів до ведення справ, що пов'язані з насильством у сім'ї;

проведення серед засуджених осіб інформаційно-роз'яснювальної роботи, спрямованої на протидію усім формам насильства; спільних нарад з питань насильства в сім'ї з метою розроблення механізму взаємодії органів державної влади, установ та організацій; навчання для працівників Міністерства у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, структурних підрозділів у справах сім'ї, молоді та спорту обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій щодо здійснення заходів, передбачених Конвенцією ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативним протоколом до неї з коментарями; включення до навчальних планів закладів післядипломної освіти проведення навчальних семінарів з протидії насильству в сім'ї;

видання тексту Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативного протоколу до неї з коментарями;

виготовлення та розповсюдження соціальної реклами щодо запобігання насильству в сім'ї;

проведення тренінгів та засідань за круглим столом для представників засобів масової інформації з метою формування культури гендерної рівності;

розробку і апробацію корекційних програм та підготовку методичних рекомендацій для роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї; забезпечення перегляду корекційних програм і методичних матеріалів за результатами зазначеної апробації;

роботу з особами, які вчинили насильство в сім'ї, за відповідними корекційними програмами;

створення і забезпечення ведення реєстру установ та організацій, діяльність яких спрямована на запобігання насильству в сім'ї;

інформування населення через засоби масової інформації про правові основи запобігання та протидії насильству в сім'ї і види допомоги особам, які потерпають від насильства в сім'ї;

проведення навчальних семінарів з протидії насильству в сім'ї для працівників державних органів, установ та організацій, діяльність яких спрямована на запобігання насильству в сім'ї;

створення у бібліотеках постійно діючих тематичних виставок матеріалів з питань запобігання насильству в сім'ї.

Відповідно до Звіту Міністерства соціальної політики в Україні [113] щодо проведення щорічної акції «16 днів проти насильства» у 2014 р., всі інформаційно-просвітницькі заходи проведено на належному рівні.

В той же час події в Києві наприкінці 2013 р., в т. ч. кривавий розгін правоохоронними органами мирних протестів молоді, продемонстрував ставлення держави до молоді, яка, у зв'язку зі своєю незгодою з рішенням керівників держави, зіткнулась з грубим порушенням своїх прав, насильством і жорстокістю. Діти спостерігали вдома по телевізору за насильством, яке чинилося у державі проти юних громадян, якраз тоді, коли в Україні проходила всесвітня акція «16 днів проти насильства».

В умовах проведення антитерористичної операції на сході України у 2014-2015 роках серед позитивних змін, які відбулися за останній період, варто відзначити прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 27 березня 2015 р. [98].

Відповідно до норм Закону (ст. 1) внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, що постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Закон зазначає, що Україна забезпечуватиме справедливий розподіл такої допомоги внутрішньо переміщеним особам з урахуванням потреб осіб з особливими потребами, інвалідів, жінок та дітей, одиноких батьків, пенсіонерів, літніх людей (ст. 18). У розробленні тексту Закону активну участь брали громадські організації, які працюють у сфері захисту та забезпечення прав дитини в Україні. В умовах суттєвого збільшення дітей, переселених з регіонів Донбасу, викликає тривогу психоемоційний стан дітей, які зазнали насильства, перебуваючи на території проведення антитерористичної операції на сході України.

Як зазначає О. О. Кочемировська, збройний конфлікт на сході України різко погіршив стан у сферах, де Україна досягла значних успіхів (фактичне подолання безпритульності, розвиток усиновлення та прийомних сімей, підтримка матерів і дітей у складних життєвих обставинах тощо), та загострив ті проблеми, які ще не були вирішені (поширення соціально небезпечних та інфекційних захворювань, скорочення програм імунізації, загострення жорстокості та насильства щодо дітей та у дитячому середовищі, погіршення доступу до послуг освіти, охорони здоров'я та соціальної сфери). Підвищився ризик зростання соціального сирітства [61].

Очевидно, що на території збройних конфліктів діти піддаються насильству з боку збройних груп, трудовій та сексуальній експлуатації, зокрема, малолітні. На жаль, факти фізичного та сексуального насильства щодо дітей у ході збройного конфлікту, як правило, залишаються прихованими як через недоступність районів, охоплених воєнними діями,

так і через мовчання постраждалих з остраху перед соціальним відчуженням або помстою.

Говорячи про насильство над дітьми під час збройних конфліктів, спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питання дітей і збройних конфліктів Л. Зерругі відзначає: «...жертви насильства, зазвичай, залишаються поза досяжністю заходів зі звільнення, реінтеграції та надання правової допомоги, хоча потребують доступу до правосуддя та послуг реабілітації та соціальної інтеграції» [161].

Одним із завдань Плану дій Ради Європи для України 2015–2017 років є підвищення можливостей державних органів влади у забезпеченні та захисті прав дітей, сприянні розвитку служб і систем, що займаються дітьми, а також підвищенні обізнаності щодо протидії насильству, зокрема сексуальному. Забезпечення дотримання прав дітей має велике значення для Ради Європи, свідченням чого є заходи зі співпраці в Україні, здійснювані останнім часом. Зміцненню та захисту прав людини сприяли зусилля із запобігання насильству щодо дітей, зокрема їх сексуальної експлуатації та сексуального розбещення. Рада Європи також ініціювала аналіз міжнародними експертами стану захисту прав дітей у рамках механізмів державного захисту, результатом чого стали рекомендації, надані українським органам влади.

У Плані дій зазначається, що діяльність із просування прав дітей триватиме, доповнюючись зусиллями Ради Європи зі збільшенням зобов'язань Уряду України щодо приєднання й ефективної реалізації норм ООН та Ради Європи з прав дитини, зокрема, конвенцій Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, про протидію торгівлі людьми та кіберзлочинності. Розробка національного плану дій та стратегії з прав дитини буде продовжуватися. Рада Європи і надалі заохочуватиме владу брати інтереси дітей до уваги під час розробки керівних принципів правосуддя, дружнього до дітей. Рада Європи розробила Рамкову програму з молодіжної політики в Україні відповідно

до Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки. Ця програма сприяє покращенню політики з питань, що стосуються розвитку мобільності молоді, її участі, культурного розмаїття, здорового способу життя і недопущення дискримінації дітей та молоді [128].

Таким чином, можна констатувати, що потреба розширення правозастосовної практики у сфері захисту прав дітей залишається актуальною.

Більшість міжнародних договорів у сфері захисту дітей від насильства ратифіковані Україною і мають відповідне відображення у національному законодавстві, однак практика їх застосування залишається формальною або не відповідає зобов'язанням держави.

Діти в Україні продовжують зазнавати насильства в загальноосвітніх школах, у сімейних відносинах, при контакті з представниками правоохоронних органів, у закладах опіки та в дитячих будинках сімейного типу, де нерідко трапляються випадки приниження гідності дітей. При цьому не існує дієвих механізмів ефективного виявлення та реагування на випадки насильства, а також механізмів забезпечення чинних законодавчих норм, що забороняють фізичні покарання. Недосконалою й травматичною для дитини залишається процедура допиту дітей (свідків, потерпілих і обвинувачених у злочині). Не розроблений механізм раннього виявлення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та оцінювання потреб дитини. Висновок про ситуацію в сім'ї робиться органами опіки та піклування практично на основі єдиного документа – акта обстеження житлово-побутових умов.

Висновки до четвертого розділу

1. Дослідження використання правових механізмів Ради Європи, які застосовуються у сфері захисту дітей від насильства в Україні, – це,

насамперед, дослідження проблем та особливостей національно-правової імплементації існуючих договірних, інституційних та програмних механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства до національної правової системи.

2. Узагальнюючи, слід зазначити, що всі базові та всі спеціальні договори Ради Європи, які закріплюють права дитини та забезпечують захист від насильства, належним чином ратифіковані парламентом України.

Станом на травень 2015 р. Україна не ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р., інакше відому як Стамбульську конвенцію.

3. Рада Європи забезпечила українській владі юридичну експертну підтримку у приведенні українського законодавства у відповідність до Стамбульської конвенції і її ратифікації парламентом, а також низку рекомендацій щодо реалізації її положень в українській правозастосовній практиці. Переклади Пояснювальної доповіді до Стамбульської конвенції українською мовою були надані Верховній Раді України та іншим суб'єктам національної влади.

4. Спрямована на дотримання європейських стандартів у сфері захисту дітей від насильства та виконання Європейської конвенції про здійснення прав дітей, Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції), Керівних принципів Ради Європи щодо комплексних національних стратегій захисту дитини від насильства та інших відповідних правових документів Ради Європи із захисту прав дитини, нормативно-правова база України станом на травень 2015 р. налічує більше трьохсот нормативних актів із захисту дітей від насильства. Серед них переважають закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств, тією чи іншою мірою спрямовані на попередження насильства над дітьми. Це, зокрема, Закони України «Про

попередження насильства в сім'ї», «Про охорону дитинства». Слід підкреслити, що з метою посилення ефективності реалізації соціальних прав громадян, визначених Європейською соціальною хартією (переглянутою), та виконання міжнародних зобов'язань України перед Радою Європи 14 травня 2015 р. Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо забезпечення виконання положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) на 2015–2019 роки».

5. Слід підкреслити, що на рівні національної правової системи правопорушення із застосуванням фізичного насильства – це сфера кримінальної відповідальності. Саме тому нами було виділено декілька проблемних напрямів щодо вдосконалення законодавства України у відповідності до стандартів Ради Європи, які потребують негайного вирішення: по-перше – це закріплення на конституційному рівні поняття «дитина» та заборона дискримінації за ознаками віку та народження; по-друге – це узгодження вікових меж «шлюбного віку», «віку статевої зрілості» та «повноліття» у кримінальному та сімейному законодавстві та внесення змін до ст. 155 Кримінального кодексу України щодо чіткого визначення віку статевої зрілості у 16 років; по-третє – встановлення кримінальної відповідальності за участь особи в «діяльності сексуального характеру» з дитиною, яка не досягла певного віку та законодавче визначення терміна «діяльність сексуального характеру». Звісно, зазначений перелік проблемних напрямів не є вичерпним, але здається найбільш нагальним.

6. Безперечно, діючий перелік законодавчих актів України у сфері захисту дітей від насильства надає досить широкі можливості для звернення до органів та установ за допомогою і забезпечує вжиття визначених заходів щодо його запобігання. Проте законодавство з питань захисту дітей від насильства стане ефективним інструментом лише за умови широкого доступу до інформації із проблеми профілактики

наси́льства, на́правленого проти́ дітей, і́мпле́ментації́ по́ложень міжнародних до́говорів у цій сфері в націо́нальне за́конодавство, плідного спі́вробі́тництва́ грома́дських о́рганізацій, покращення коо́рдинації дія́льності о́рганів держа́вної влади та місцевого само́врядування з пита́нь та реа́гування на ви́падки наси́льства щодо́ дітей. У цьому сенсі саме інституційні та програмні механізми Ради Європи мають бути активно застосовані, але, зважаючи на рекомендаційний характер інституційних актів Ради Європи, ступінь їх застосування рівною мірою залежить від політичної волі держави та активності громадянського суспільства. Залучення фінансової, технічної та експертної допомоги у найбільш проблемних сферах, якими є:

- примусова праця, сексуальна експлуатація та сексуальне насильство, задля запобігання яких пропонується: розвивати професійну підготовку і спеціалізацію слідчих, прокурорів і суддів із метою забезпечення ефективного розслідування та судового переслідування злочинів щодо примусової праці, сексуальної експлуатації та сексуального насильства; забезпечувати інформування жертв та свідків сексуальної експлуатації та сексуального насильства над дитиною про свої права та існуючі засоби захисту; Уповноваженому з прав дитини забезпечувати заохочення і контроль за здійсненням Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, приязного до дітей (2010 р.).

- порушення прав дітей у зоні проведення АТО в Україні, задля запобігання яких пропонується: відповідно до Резолюції ПАРЄ 1215 (2000) унеможливити на законодавчому рівні та в існуючій практиці вербування та участь дітей у віці до 18-ти років для служби у збройних силах та для участі у збройних конфліктах; розробити порядок діяльності особового складу Збройних сил України, органів внутрішніх справ, прикордонної та міграційної служб, вчителів, соціальних працівників для виявлення, спілкування та поводження з дітьми, які перебувають у зоні збройного конфлікту; запровадити механізм, що дозволить спростити сімейне

влаштування дітей, які осиротіли або залишилися без батьківського піклування унаслідок бойових дій; затвердити порядок створення гуманітарних коридорів в зоні воєнних дій і збройних конфліктів та порядок взаємодії командування Збройних сил України з місцевими органами виконавчої влади; заборонити задіяння дітей у воєнних формуваннях, програмах, заходах, пов'язаних з навчанням їх володіти бойовою зброєю, несенням військової служби; впровадити роботу з надання реабілітаційних послуг дітям – жертвам збройного конфлікту, дітям, які перебувають в зоні збройного конфлікту; інформувати суспільство про організацію захисту дітей під час збройних конфліктів, запобігати вербуванню, використанню їх воєнізованими або збройними формуваннями, осучаснити навчальні програми з цих питань у школах;

- педагогічне насильство, задля запобігання якого пропонується: підвищувати правосвідомість дітей та педагогів, зокрема щодо концепцій позитивного батьківства та позитивної педагогіки Ради Європи; формувати державну соціальну політику, спрямовану на створення педагогічної спільноти, здійснення заходів щодо підвищення статусу педагога в суспільстві, створення спеціалізованих центрів психологічної підтримки педагогів (оскільки часто причиною психологічного насильства з боку педагогів є несвідома компенсація чисельних соціальних та особистих негараздів); встановити законодавче закріплення процедури дискваліфікації педагога за наявності професійного зловживання та професійної непридатності з урахуванням принципів, закладених Національною стратегією розвитку освіти 2012-2021.

ВИСНОВКИ

У дослідженні розв'язано важливе наукове завдання, яке полягало у визначенні та систематизації правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства та надання пропозицій щодо їх застосування у правовій системі України, та сформульовано такі узагальнюючі положення та пропозиції:

1. Визначення у міжнародному праві понять «дитина» і «насильство над дитиною» має певні особливості. По-перше, у зв'язку із різноманіттям культурних та релігійних традицій, питання початку правового захисту дитини віднесено на розсуд держав. По-друге, у зв'язку із закріпленням неоднакового віку досягнення повноліття дитини, за національним правом її особливий правовий захист може продовжуватись і після 18-ти років, але за міжнародним правом для такої дитини особливий захист припиняється. Відповідно до чинних міжнародно-правових норм у сфері захисту прав дитини, вік у 18 років є найбільш прийнятним для визначення моменту, з якого припиняється особливий правовий захист дитини за міжнародним правом.

Насильство над дитиною є складним соціальним явищем. У міжнародно-правовій та національно-правовій доктринах відсутня єдність у визначенні «типів», «видів», «форм прояву» або «способів» насильства. Аналіз міжнародної юриспруденції у сфері захисту прав дітей дозволяє розглядати насильство над дитиною як таке, що, залежно від характеру впливу на дитину, має дві *форми* (фізичне і психологічне), які, окремо чи разом, можуть проявляться у різних *видах* насильства (залежно від критеріїв): за суб'єктом, який здійснює насильство: домашнє насильство, педагогічне насильство, а також насильство, яке здійснюється працівниками правоохоронних органів, правосуддя та відбування покарання тощо; за категорією порушених прав та свобод дитини: сексуальне насильство, економічне насильство, катування, жорстоке

поводження або покарання тощо; залежно від середовища та умов, в яких знаходиться дитина: інформаційне насильство, насильство в громаді, насильство щодо дітей у школах та навчальних закладах, насильство щодо дітей-мігрантів, насильство щодо дітей в установах догляду за дітьми та в системі правоохоронних органів, насильство щодо дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів, насильство на робочому місці тощо.

Отже, «насильство над дитиною» – це умисна поведінка відносно людини, яка не досягла 18-річного віку, що полягає у вчиненні фізичного впливу та/або порушенні психічної цілісності шляхом примушування або погроз, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведження та експлуатації або наруги.

2. Дослідження генезису міжнародного права у сфері захисту прав дітей уможлиблює висновок, що тільки з розвитком європейського права прав людини (прийняттям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у 1950 р.) дитина «перетворюється» з об'єкта правового захисту (патерналістська ідеологія) на суб'єкт права (у сенсі правоздатності) нарівні із дорослими. У міжнародно-правовому контексті це означає, що дитина має такі ж самі невід'ємні права, як і повнолітня людина (право на життя, свободу, особисту недоторканність, гідність тощо), які охоплюються захистом ЄКПЛ та інших договорів Ради Європи.

Сучасна система міжнародних норм у сфері захисту прав дитини формується на основі внутрішньої кореляції. Основну системоутворюючу функцію у цьому процесі виконує Конвенція ООН про захист прав дитини 1989 р. При цьому слід зауважити, що формування міжнародних стандартів захисту прав дитини передувало формуванню міжнародних стандартів захисту прав людини, а не навпаки, про що свідчить прийняття Женевської декларації прав дитини у 1924 році. Загалом за 70 років правотворчої діяльності ООН у сфері захисту прав дітей було прийнято шість декларацій та вісім конвенцій із приватно- та публічно-правових питань. Найбільшою увагою користувалися напрями: дитина і злочинність;

дитяча праця та експлуатація дитини; дитина і війна; освіта і добробут дитини.

3. Стандарти Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства – це конкретні правила та вимоги, встановлені у договірному, інституційному та прецедентному праві Ради Європи, що створюють мінімальні гарантії захисту дітей від насильства. Джерела стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства можна розділити на такі групи: 1) загальні договори Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства; 2) спеціальні договори Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства; 3) джерела «м'якого права» Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства; 4) прецеденти Європейського суду з прав людини у справах щодо захисту дітей від насильства.

Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства є системою правових та пов'язаних з ними організаційних засобів, які використовуються в рамках договірного та позадоговірного співробітництва держав – членів Ради Європи з метою захисту дітей від протиправного фізичного впливу та/або порушення їх психічної цілісності. В процесі співробітництва держав – членів Ради Європи сформувались три види правових механізмів у сфері захисту дітей від насильства: договірний, інституційний і програмний. Договірно-правовий механізм охоплює засоби щодо розробки, прийняття та реалізації договірних норм, а також засоби судового або інших видів контролю за виконанням сторонами договірних зобов'язань. При цьому важливо підкреслити, що функціонування Європейського суду з прав людини є частиною договірного механізму. Інституційно-правовий механізм охоплює засоби координації діяльності статутних органів та спеціалізованих установ та прийняття актів рекомендаційного характеру. Програмний механізм охоплює заохочувальні заходи, надання консультацій та технічної допомоги державам – членам Ради Європи для ефективної імплементації стандартів у сфері захисту дітей від насильства.

Правові механізми контролю та заохочення, що найчастіше застосовуються з метою реалізації стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства, класифіковано на чотири види: механізм індивідуальних та колективних заяв; механізм міждержавних заяв; механізм доповідей про заходи, які застосовують держави для додержання своїх міжнародних обов'язків; механізм технічних консультацій і допомоги, що надаються державам для ефективної реалізації (імплементатії) стандартів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства.

4. Серед європейських правових механізмів контролю у сфері захисту дітей від насильства унікальним є контрольний механізм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., який в умовах відсутності єдиного європейського договору про права дитини взяв на себе компенсаторну роль щодо захисту прав дитини та контроль за виконанням державами своїх зобов'язань. Зі зміною ставлення до багатьох суспільних інститутів еволюціонує також їх розуміння та відповідне тлумачення норм Конвенції та національного права її держав-учасниць. Європейський суд з прав людини сформував усталене прецедентне право, підходи та принципи у сфері захисту дітей від насильства.

5. Масовими порушеннями прав дитини в європейських державах є: жорстоке поводження або покарання, сексуальна експлуатація та сексуальне насильство, порушення прав дитини під час воєнних дій та збройних конфліктів, під час навчання та праці. Окрім загальних конвенцій Ради Європи, що захищають права дітей за вказаними напрямками, державами-членами прийняті спеціальні конвенції, а Комітетом Міністрів, Парламентською Асамблеєю та Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи – численні документи рекомендаційного характеру, більшість з яких розроблено під егідою програми «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми», яку було започатковано у 2006 р.

6. Виявлено кілька проблемних напрямів законодавства України у сфері захисту дітей від насильства. Для приведення його у відповідність до стандартів Ради Європи пропонується: 1) закріплення на конституційному рівні поняття «дитина» та доповнення ч. 2 ст. 24 Конституції України положеннями про неприпустимість дискримінації за ознаками «віку» та «народження». Крім того, ст. 24 Конституції України варто доповнити ч. 4 такого змісту: «Діти користуються особливою підтримкою і захистом з боку держави. Дітьми в Україні вважаються неповнолітні особи віком до 18-ти років, якщо вони не набули повноліття раніше у випадках, передбачених законодавством України. Україна сприяє забезпеченню і здійсненню прав дітей, зокрема шляхом надання їм процесуальних гарантій і забезпечення права участі у судочинстві, що стосується інтересів дитини». Такі доповнення відповідають положенням ст.ст. 1, 12 Конвенції Ради Європи «Про здійснення прав дітей» 2006 р. (ратифікована Верховною Радою України 21.12.2006 р.); Конвенції ООН про права дитини 1989 р. (ратифікована Верховною Радою України 27.03.1991 р.) та усталеному прецедентному праву Європейського суду з прав людини.

Враховуючи, що у національному праві за правопорушення із застосуванням фізичного насильства передбачена кримінальна відповідальність, виявлено кілька проблемних питань, які потребують розв'язання і, відповідно, вдосконалення кримінального законодавства України. Кримінальне законодавство України не визначає понять «насильство», «фізичне насильство» та «психологічне насильство», що призводить до неоднакової кваліфікації злочинів у слідчій та судовій практиці. Також в Україні не передбачено кримінальну відповідальність за вербування та використання у збройних конфліктах осіб віком до 18-ти років. Відсутність узгодження вікових меж «шлюбного віку», «віку статевої зрілості» та «повноліття» у кримінальному та сімейному законодавстві України потребує внесення змін до п. 1 ст. 155 Кримінального кодексу України та чіткого встановлення віку статевої зрілості у 16 років.

Необхідним є також забезпечення криміналізації «діяльності сексуального характеру» з дитиною та законодавче визначення поняття «діяльність сексуального характеру», враховуючи, що існує два типи такої діяльності відповідно до вимог ст. 18 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифікована Верховною Радою України 20.06.2012 р.).

Проблему відсутності поняття «дитяча проституція» у кримінальному законодавстві України можна розв'язати за допомогою відповідних положень п. 2 ст. 19 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. Визначення, що містить Конвенція, варто перенести до законодавства України, щоб уникнути колізій між положеннями міжнародного договору і національного законодавства, а також проблем у правозастосовній практиці.

8. Враховуючи, що всі загальні та спеціальні договори Ради Європи, які закріплюють права дитини та забезпечують захист дітей від насильства (окрім Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р.), ратифіковані парламентом України, зусилля Уряду України щодо застосування правових механізмів Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства мають бути зосереджені на: 1) пріоритетності виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах щодо захисту дітей від насильства; 2) оптимізації застосування практики Європейського суду з прав людини у справах щодо захисту дітей від насильства, зокрема шляхом аналізу та узагальнення відповідної практики Суду і надання аналітичних висновків, видання оглядів практики Суду; 3) своєчасної звітності та відповідного реагування на висновки та рекомендації Комітету із соціальних прав Ради Європи, Комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Комітету експертів із сімейного права Ради Європи, Групи експертів по боротьбі з торгівлею людьми (GRETA) та інших контрольних

механізмів, створених на основі договорів Ради Європи, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України; 4) активному застосуванні програмних механізмів Ради Європи, передовсім програми «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми» та Плану дій Ради Європи для України (2015–2017 рр.) в частині проекту «Зміцнення та захист прав дітей в Україні».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеевко М. К. Комітет ООН із прав дитини на захисті дітей, що перебувають у конфлікті з законом України / М. К. Алексеевко // Відновне правосуддя в Україні. – 2011. – № 1–2. – С. 17–20.
2. Антонян Ю. М. Преступная жестокость / Ю. М. Антонян. – М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. – 217 с.
3. Анцупова Т. О. До питання доцільності встановлення у законодавстві України віку сексуальної згоди (age of consent) з огляду на практику ЄСПЛ та договірні зобов'язання перед Радою Європи / Т. О. Анцупова, О. В. Маміч // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 2013 р., м. Одеса / [за ред. С. В. Ківалова]. – О. : Фенікс, 2013. – С. 443–445.
4. Анцупова Т. О. Процесуальне право Ради Європи: питання теорії і практики : монографія / Т. О. Анцупова. – О. : Фенікс, 2013. – 384 с.
5. Арнольд Р. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и ее влияние на государства Центральной и Восточной Европы / Р. Арнольд // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2001. – № 3(36). – С. 87–91.
6. Б'юрен Дж. ван. Міжнародне право в галузі прав дитини / Дж. ван Б'юрен; пер. з англ. Г. Є. Краснокутського ; наук. ред. М. О. Баймуратов. – О. : БАХВА, 2006. – 524 с.
7. Бабін Б. В. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. – О. : Фенікс, 2014. – 320 с.
8. Берестнев Ю. Ю. Стандарты Совета Европы и российская практика / Ю. Ю. Берестнев // Конституционное право: восточно-европейское обозрение. – 2003. – № 1. – С. 158–159.

9. Бехруз Х. Н. Порівняльне правознавство / Х. Н. Бехруз. – Х. : Фенікс, 2009. – 464 с.
10. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 790 с.
11. Бортницька Л. В. Перспективи вдосконалення національного законодавства у сфері протидії торгівлі людьми та дітьми, дитячої проституції і порнографії: порівняльно-правовий аналіз законопроектів / Л. В. Бортницька // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 1 (5). – С. 134–148.
12. Варламова Н. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека / Н. Варламова // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 4(41). – С. 94–109.
13. Венская конвенция о праве международных договоров (Вена, 23 мая 1969 г.) / Конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 г. // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога : збірник документів (українською і російською мовами). – К. : Юрінком Інтер. – 1996. – Кн. 1. – С. 22–49.
14. Вильдхабер Л. Роль и значение прецедента в деятельности Европейского Суда по правам человека / Л. Вильдхабер // Право и политика. – 2001. – № 8 – С. 102–109.
15. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/995_118
16. Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Вінгловська О. І. – К., 2000. – 20 с.
17. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей, 30 вересня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_075

18. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посіб. / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. – О. : Фенікс, 2014. – 184 с.
19. Гончаренко О. М. Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олена Миколаївна Гончаренко– К., 2006. – 21 с.
20. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.
21. Гузь Л. Є. Захист прав та інтересів дітей (правовий аспект) / Л. Є. Гузь. – Х. : Фактор, 2011. – 464 с.
22. Дамирли М. А. Право Совета Европы: схемы, таблицы, определения и комментарии : учебное пособие. / М. А. Дамирли, Т. А. Анцупова. – О. : Феникс. – 2007. – 284 с.
23. Де Сальвиа М. Европейская конвенция по правам человека / Микеле де Сальвиа ; пер. с ит. И.В.Соболевой ; науч. ред. : А. И. Ковлер, Ю. Ю. Берестнева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 265 с.
24. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / Микеле Де Сальвиа. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 1027 с.
25. Дедекаєва Н. В. Місце і роль насильства у суспільно-економічній формації / Н. В. Дедекаєва // Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 17–18 квітня 2000 р. – Львів : Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2000. – С. 57.
26. Декларация и План действий «Мир, пригодный для жизни детей» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/worldchild.shtml

27. Декларация прав ребенка (Принята резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1959 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml

28. Декларація прав дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_384

29. Демиденко К. Є. Специфіка правового статусу дитини як повноправного суб'єкта цивільного і сімейного права / К. Є. Демиденко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 33 – С. 321–326

30. Демичева З. Б. Правовые стандарты Совета Европы : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право; Европейское право» / Демичева З. Б. – М., 2006. – 26 с.

31. Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України / В. Н. Денисов // Вісник Акад. правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 29-34.

32. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування / Марк Дженіс, Річард Кей, Ентоні Бредлі. – К.: Вид-во «АртЕк», 1997. – 584 с.

33. Діти в Україні не захищені від усіх форм насильства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://health.unian.ua/country/693163-diti-v-ukrajini-ne-zahischeni-vid-usih-form-nasilstva.html>

34. Діти знаходяться під загрозою через поновлення насильства на сході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_27855.html

35. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_160

36. Европейские правовые стандарты в постановлениях Конституционного Суда Российской Федерации / отв. ред. Ю. Ю. Берестнев. – М. : Юрид. лит., 2003. – 680 с.

37. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_327

38. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Страсбург, 26 листопада 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_068

39. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_135

40. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a17

41. Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – Дод. до журн. «Право України». Вип. 1, ч.1-2: Стаття 3 ЄСПЛ. Заборона катувань: у 3 ч. – 2011. – 936 с.

42. Заблоцька Л. Г. Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : навч. посіб. / Л. Г. Заблоцька, А. Л. Федорова, Т. І. Шинкаренко. – К. : К.І.С., 2007. – 224 с.

43. Загальна декларація прав людини 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

44. Інформаційно-аналітичні матеріали про роботу Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини за 2008 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hfo.net.ua/docs/info/4.pdf>

45. Карпачова Н. І. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – основа формування європейських стандартів прав і свобод людини в Україні / Н. І. Карпачова // Право України. – 2010. – № 10. – С. 24–42.
46. Каткування та жорстоке поводження з дітьми в Україні / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Харків : Права людини, 2013. – 244 с.
47. Київець О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела : монографія / О. В. Київець. – Кам'янець-Подільський : Видавництво «Оіюм», 2011. – 480 с.
48. Комплексна стратегія проти насильства. Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dg3/children/News/Guidelines/Recommendation%20CM%20protection%20of%20children%20_UKR_BD.pdf
49. Конвенции и соглашения. Права ребенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conv_children.shtml
50. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_166
51. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_365
52. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 р., Протоколом № 14 від 13 травня 2004 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
53. Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу 1962 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_242

54. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу № 138 1973 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_054

55. Конвенція про мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості № 5 1919 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_109

56. Конвенція про права дитини 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

57. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_188

58. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian.pdf>

59. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_927

60. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (із змінами, внесеними згідно із Законами № 2222-IV від 08 грудня 2004 р., № 2952-VI від 01 лютого 2011 р., № 586-VII від 19 вересня 2013 р., № 742-VII від 21 лютого 2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 141 с.

61. Кочемировська О.О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах: Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. О. Кочемировська // Національний інститут стратегічних досліджень при президентові України. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/articles/1660/

62. Крестовська Н. М. Доктрини ювенального права / Н. М. Крестовська // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – О. : Юрид. л-ра, 2008. – Т. VII. – С. 74–82.
63. Крестовська Н. М. Права дитини під час збройного конфлікту: сучасні українські реалії // Права людини в Україні в сучасних умовах: пошук нових механізмів утвердження та забезпечення / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка і В. П. Тихого ; матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 грудня 2014 р.). – К. : Ліра, 2014. – С. 56–63.
64. Крестовська Н. М. Сучасне розуміння прав дитини / Н. М. Крестовська // Форум права. – № 3. – 2011. – С. 409–413.
65. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія / Н.М. Крестовська. – О. : Фенікс, 2008. – 332 с.
66. Кутцнер против Германии (Kutzner v. Germany) // Бюллетень Европейского суда по правам человека. Российское издание. – 2002. – № 2. – С. 16.
67. Куусимяки Р. О статтях пятой и шестой Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод / Р. О. Куусимяки // Московский журнал международного права. – 1997. – № 4. – С. 67–80.
68. Литвиненко І. Л. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4(16). – С. 271–279.
69. Лінник Н. В. Міжнародно-правовий захист економічних прав дитини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Н. В. Лінник; кер. роботи А. С. Мацко; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2011. – 20 с.
70. Ліщина І. Міжнародні механізми захисту прав людини [Електронний ресурс] / І. Ліщина // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/lischyna.htm>

71. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть : учебник для студентов юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук. – М. : Wolters Kluwer Russia. – 2005. – Т. 2. – 544 с.
72. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 1997 – 322 с.
73. Маміч О. В. Класифікація універсальних та європейських регіональних договорів у сфері захисту прав дітей [Електронний ресурс] / О. В. Маміч // Від громадянського суспільства – до правової держави : Тези VII Міжнар. наук. Internet-конф. студ. та молод. вчених. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 304–306. – Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/5726/2/Mignarodna%20konferefcia%2027.04.2012.pdf>
74. Маміч О. В. Конвенція Ради Європи «Про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні / О. В. Маміч // Актуальні проблеми держави і права : збір. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 63. – С. 40–46.
75. Маміч О. В. Концепция позитивного родительства в документах ООН и Совета Европы / О. В. Маміч // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 травня 2013 р.) : у 2 т. – Т. 1. – О. : Фенікс, 2013. – С. 435–437.
76. Маміч О. В. Механізми Ради Європи щодо запобігання педагогічному насильству / О. В. Маміч // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : «Право». – 2014. – № 12. – Т. 2. – С. 205–207.
77. Маміч О. В. Поняття «дитина» у міжнародному і європейському праві / О. В. Маміч // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-виклад. складу, присвяч. 15-річчю Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.» та 165-річчю Одес. школи права, 20-21 квітня 2012 р. : у 2 т. – Т. 1. – О. : Фенікс, 2012. – С. 443–444.

78. Маміч О. В. Практика Європейського суду з прав людини щодо захисту дитини від насильства / О. В. Маміч // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 15 вересня 2012 р., м. Одеса. – О. : Фенікс, 2012. – С. 480–491.

79. Маміч О. В. Розвиток міжнародних універсальних норм щодо захисту дітей від насильства / О. В. Маміч // Права людини: історія та сучасність : збір. матер. VII Наук. конф. студ. та молод. учен. (10 грудня 2014 р., м. Київ). – К. : УДУФМТ, 2014. – С. 18–23.

80. Мамулян А. С. Англо-русский полный юридический словарь. 35 тысяч слов и устойчивых словосочетаний / А. С. Мамулян, С. Ю. Кашкин. – М. : Рэббит. 1993. – 400 с.

81. Мармазов В. Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції : навч. посіб. / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв. – К. : Юрид. кн., 2000. – 472 с.

82. Мармазов В. Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми : монографія / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв. – К. : Вентурі, 1999. – 399 с.

83. Международная защита прав человека с использованием некоторых международно-правовых механизмов: научно-практическое исследование Центра содействия международной защите / под. ред. К. А. Москаленко ; Центр содействия международной защите. – М. : Международная защита, 2001. – 160 с.

84. Международные конвенции и декларации о правах женщин и детей : сборник универсальных и региональных международных документов / сост. : Корбут Л. В., Поленина В. В. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ИЦ-Гарант, 2004. – 291 с.

85. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики : монографія / О. О. Мережко. – К. : Таксон, 2002. – 344 с.

86. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043

87. Міністерство соціальної політики України : Ратифікація Стамбульської Конвенції є частиною міжнародних зобов'язань України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247752814

88. Москаль Д. П. Протидія сексуальному насильству: кримінально-правовий аспект / Д. П. Москаль // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України : сучасний стан та перспективи : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 30 вересня–1 жовтня 2005 року). – Івано-Франківськ, 2005. – С. 83–84.

89. Муравйов В. І. Європейське право: правова категорія, доктрина, наука / В. І. Муравйов, К. В. Смирнова // Європ. право. – 2012. – № 1. – С. 11–22.

90. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права / Р. А. Мюллерсон. – М. : Международные отношения, 1982. – 136 с.

91. Нешатаева Т. Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании / Т. Н. Нешатаева. – М. : Дело, 1998. – 272 с.

92. Нешатаева Т. Н. Право на открытое разбирательство дела независимым и беспристрастным судом / Т. Н. Нешатаева, В. В. Старженецкий // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 1999. – № 9. – С. 95–96.

93. Нешатаева Т. Н. Статья 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод и право на суд / Т. Н. Нешатаева // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 1999. – № 5. – С. 96–98.

94. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. лит., 2002. – 280 с.
95. Олссон (Olsson) против Швеции. Постановление Европейского суда по правам человека от 24.03.1988 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения. Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 549–567.
96. Павлова Л. В. Формы и методы имплементации стандартов Совета Европы в национальное законодательство [Электронный ресурс] / Людмила Васильевна Павлова // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2012. – № 3. – Режим доступа : <http://www.evolutio.info/content/view/1969/5/>
97. Пацация М. Ш. Европейский суд по правам человека и пересмотр судебных актов по арбитражным делам / М. Ш. Пацация // Законодательство и экономика. – 2006. – №. 3. – С. 60–70.
98. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі : монографія / І. С. Піляєв. – К. : Видав. Дім «Юридична книга», 2003. – 436 с.
99. План дій Ради Європи для України (2008–2011 рр.) від 25 червня 2008 р. / Рада Європи. – Страсбург, 2008. – 28 с.
100. План дій Ради Європи для України (2011–2014 рр.) від 16 вересня 2011 р. / Рада Європи. – Страсбург, 2011. – 16 с.
101. Полный текст Конституции 1958 года с изменениями, внесенными 23 июля 2008 г. (Офіційний сайт Конституційної ради Французької республіки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russe.pdf
102. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку або не досягла статевої зрілості)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42452&pf35401=213271>

103. Право международных организаций : учебник / Под ред. И. П. Блищенко, А. Х. Абашидзе. – М. : РУДН, 2013. – 597 с.

104. Прес-служба Міністерства юстиції України. Українці жодного разу не скористалися можливостями Конвенції про контакт з дітьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/news/39633>

105. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44. – (втратив чинність).

106. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації [Електронний ресурс] : проект Закону України від 3 лютого 2015 р. № 2016. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53813

107. Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей. [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 1 червня 2013 р. № 312/2013. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/312/2013>

108. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

109. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р. [Електронний ресурс] : Закон України від 5 березня 2009 р. № 1065-VI. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>

110. Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня

2012 р. № 767. – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ 767-2012-%D0%BF](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/767-2012-%D0%BF)

111. Про затвердження плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 р. [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 грудня 2010 р. № 2154-р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>

112. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення [Електронний ресурс] : Спільний наказ МСП, МВС, МОН та МОЗ України від 19 серпня 2014 р. № 564/836/945/577. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14>

113. Про затвердження рекомендацій щодо проведення щорічної акції «16 днів проти насильства» [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства соціальної політики України від 17 вересня 2012 р. № 581. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=161237&cat_id=161045

114. Про затвердження плану заходів щодо забезпечення виконання положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) на 2015-2019 рр. [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2015 р. № 450-р. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248161640>

115. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

116. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

117. Про попередження насильства в сім'ї [Електронний ресурс] : Закон України від 15 листопада 2001 р. № 2789-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>

118. Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Закон України від 24 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 11. – Ст. 94.

119. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей [Електронний ресурс] : Закон України від 3 серпня 2006 р. № 69-V. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/69-16>

120. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність від 7 вересня 2005 р. [Електронний ресурс] : Закон України від 07.09.2005 № 2824-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2824-15>

121. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [Електронний ресурс] : Закон України від 20 червня 2012 р. № 4988-VI. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4988-17>

122. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1209-р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>

123. Про Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-97-%D0%BF>

124. Пушкарева Н. Л. Мать и материнство на Руси X-XVII вв. // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. – М. : РГГУ, 1996. – С. 311–347.

125. Пять лет спустя: Актуализация Всемирного исследования по вопросу насилия в отношении детей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crin.org/docs/5-years-on-a-global-update-on-violence.pdf>

126. Рабінович П. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику: спроба порівняльної характеристики / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 11–20.

127. Рабінович П. Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини) / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2. – С. 3–12.

128. Рада Європи. План дій для України 2015-2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reforms.in.ua/Content/Download/other_key_documents/Action%20plan%202015-2017_ua.pdf

129. Резнік Г. О. Про права дитини під час збройного конфлікту / Г. О. Резнік // Теоретичні та практичні проблеми застосування цивільного та господарського законодавства : Збір. наук. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Університет економіки та права «КРОК», 2015. – С. 31–34.

130. Резолюція 2018 (XX) Генеральної Ассамблеї ООН. Рекомендация о согласии на вступление в брак, минимальном брачном возрасте и регистрации браков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/wedding.shtml

131. Резолюція 1852 (2011) від 25 листопада 2011 р. «Психологічне насильство» // Реферативний огляд європейського права / За заг. ред. В. О. Зайчука. – Вип. 24. – К., 2011. – 84 с.

132. Решение Европейского суда по правам человека от 12.09.2000 г. По вопросу приемлемости жалобы № 45665/99, поданной Наталией Васильевной Никишиной против Российской Федерации // Журнал российского права. – 2001. – № 1. – С. 101–104.

133. Роанья И. Защита права на уважение частной и семейной жизни в рамках Европейской конвенции о защите прав человека / Ивана Роанья. – Воронеж : Элист, 2014. – 196 с.

134. Система воспитания Олега Осетинского [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pianolog.ru/study/double_stress_oleg_osetinsky/

135. Современный словарь иностранных слов. – М. : Рус. яз., 1992. – 740 с.
136. Старовойтов О. К вопросу о трактовке понятия «ребенок» в международном праве / О. Старовойтов // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – №. 2. – С. 32–33.
137. Статут Ради Європи // Збірка договорів Ради Європи : укр. версія. – К. : Парламент. вид-во, 2000. – С. 11–24.
138. Сьома національна доповідь Уряду України щодо реалізації положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) щодо статей 7, 8, 16, 17, 27, 31(звітний період з 1 січня 2010 р. до 31 грудня 2013 р.) Додаткова інформація щодо статті 3 пункту 4; статті 11 пункту 2; статті 30 (Заключні висновки 2013 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/176838/7.doc>
139. Тернова С. Зоряна Черненко: медичні дані мають бути захищені, як банківська інформація/ С. Тернова // Ваше здоров'я. – К. : Київська правда, 2014. – № 10/11. – С. 6–7.
140. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров ; Под ред. М. Ю. Тихомирова. – Изд. 5-е., доп. и перераб. – М. : Юринформцентр, 2001. – 925 с.
141. У Всесвітній день дитини необхідно зосередитись на вирішенні проблеми прихованого насильства над дітьми, стверджує ЮНІСЕФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_25224.html
142. Україна. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, Підсумковий звіт 2012 [Електронний ресурс]. – К. : К.І.С., 2013. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukraine_MICS_Final_Report_UKR.pdf
143. Українське законодавство та Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і

дитячої порнографії (порівняльно-правовий аналіз) / кол. авт. : Євсюкова М. В., Орлеан А. М., Санченко А. Є. та ін. ; за заг. ред. Бандурки О. М., Левченко К. Б. – К. : ЮНІСЕФ, 2010. – 196 с.

144. Урядовий портал. У Мінсоцполітики обговорили підготовку документів для ратифікації Стамбульської конвенції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247829546&cat_id=244277212

145. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

146. Чижмарь К. І. Міжнародні стандарти рівноправ'я та захисту прав жінок та практика України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Чижмарь К. І. – К., 2007. – 21 с.

147. Шевченко-Битенська О. В. Міжнародно-правовий захист дітей під час воєнних дій та збройних конфліктів / О. В. Шевченко-Битенська // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : матер. міжнар. наук. конф. проф.-виклад. складу, м. Одеса, 15-16 травня 2015 р. : у 2 т. – О. : Фенікс, 2015. – Т. 1. – С. 458–460.

148. Шевченко-Битенська О. В. Поняття «наси́льство над дитиною» у міжнародному та європейському праві [Електронний ресурс] / О. В. Шевченко-Битенська // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 1. – Режим доступу: <http://lsei.org.ua/index.php/nomeri-zhurnalu?id=38>

149. Шевченко-Битенська О. В. Стандарти Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства / О. В. Шевченко-Битенська // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. – № 3. – С. 202–208.

150. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / Станіслав Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – 848 с.
151. Эко У. Полный назад! / Умберто Эко ; пер. с ит. Е. Костюкович. – М. : Астрель : CORPUS, 2012. – 608 с.
152. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы / М. Л. Энтин. – М. : Изд-во Моск. независим. ин-та междунар. права, 1997. – 296 с.
153. Энтин М. Л. На пути к реформе Совета Европы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amberbridge.org/article?id=107>
154. Юдківська Г. Ю. «Правило чіткої лінії» в справі Еванс проти Сполученого Королівства – новий підхід Європейського суду з прав людини до зважування конфліктних інтересів / Г. Ю. Юдківська // Судова апеляція. – 2007. – № 4. – С. 125–135.
155. 21st General Report of the CPT. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. 1 August 2010 – 31 July 2011 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www.cpt.coe.int/en/annual/rep-21.pdf>
156. 7th National Report on the implementation of the European Social Charter submitted by the Government of Ukraine. Article 7, 8, 16, 17, 27, 31 for the period 01/01/2010 – 31/12/2013. Complementary information on Articles 3§4, 11§2 and 30 (Conclusions 2013) [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Reporting/StateReports/Ukraine_7_en.pdf
157. A, B and C v. Ireland [GC], no. 25579/05, ECHR 2010 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102332>
158. A. v. The United Kingdom, no. 100/1997/884/1096, ECHR 1998 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58232>
159. African Charter on the Rights and Welfare of the Child [Electronic Resource]. – Access Mode : www.achpr.org/english/_info/child_en.html

160. Ando N. General Comments/Recommendations / N. Ando // Max Planck Encyclopedia of Public International Law [Electronic Resource]. – Access Mode :

http://ilmc.univie.ac.at/uploads/media/general_comments_recommendations_empil.pdf

161. Annual report of the Special Representative of the Secretary General for Children and Armed Conflict, Leila Zerrougui [Electronic Resource]. – Access Mode :

http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/28/54%20&Lang=E&Area=UNDOC

162. B. B. v. The United Kingdom, no. 53760/00, ECHR 2004 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61627>

163. Balcerek M. Międzynarodowa ochrona dziecka / Marian Balcerek. – Warszawa : Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1988. – 270 p.

164. Benoit-Rohmer F. Council of Europe Law: Towards a pan-European legal area / Florence Benoit-Rohmer, Heinrich Klebes. – Strasbourg, 2005. – 248 p.

165. Buck T. International Child Law / T. Buck. – 3rd edition. – Oxon : Routledge, 2014. – 508 p.

166. Building a Europe for and with children [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www.coe.int/t/dg3/children/>

167. Charleton P. Criminal law / P. Charleton, P. A. McDermott, M. Bolger. – Dublin: Butterworths. – 735 p.

168. Chart of signatures and ratifications. Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=201&CM=8&DF=18/06/2015&CL=ENG>

169. Chart of signatures and ratifications. European Convention on the Adoption of Children (Revised) [Electronic Resource]. – Access Mode :

<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=202&CM=8&DF=18/06/2015&CL=ENG>

170. Chart of signatures and ratifications. European Convention on the Exercise of Children's Rights [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=160&CM=8&DF=13/05/2015&CL=ENG>

171. Children's rights and the European Committee for the Prevention of Torture [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dg3/children/publications/CPTReport_en.pdf

172. CJ-FA. Draft Recommendation on the rights and legal status of children and parental responsibilities [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/DGHL/STANDARDSETTING/FAMILY/CJ-FA-GT3%20_2010_%202%20Rev%203E%20%20draft%20instrument%20October%20meeting%20LA.pdf

173. CM/Inf(2011)21. 4 May 2011. Priorities of the Ukrainian Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe (May 2011 – November 2011) [Electronic Resource]. – Access Mode : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1782689&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>

174. CMCE. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child friendly justice (Adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2010 at the 1098th meeting of the Ministers' Deputies) [Electronic Resource]. – Access Mode : [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/Dec\(2010\)1098/10.2abc&Language=lanEnglish&Ver=app6&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Del/Dec(2010)1098/10.2abc&Language=lanEnglish&Ver=app6&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864)

175. CMCE. Human rights of members of the armed forces Recommendation CM/Rec (2010) 4 of the Committee of Ministers and explanatory memorandum [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/publications/cmrec_2010_4en.pdf

176. CMCE. Recommendation No R (91) 11 of the Committee of Ministers to Member States concerning sexual exploitation, pornography and prostitution of, and trafficking in, children and young adults adopted by the Committee of Ministers on 9 September 1991 at the 461st meeting of the Ministers' Deputies [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/victims/recR_91_11e.pdf

177. CMCE. Recommendation Rec(2005)5 of the Committee of Ministers to member states on the rights of children living in residential institutions (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2005 at the 919th meeting of the Ministers' Deputies). [Electronic Resource]. – Access Mode : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=835953>

178. CMCE. Recommendation Rec(2006)19 of the Committee of Ministers to member states on policy to support positive parenting (Adopted by the Committee of Ministers on 13 December 2006 at the 983rd meeting of the Ministers' Deputies) [Electronic Resource]. – Access Mode : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1073507>

179. Council of Europe. Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www.conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/201.htm>

180. Council of Europe. Treaty Office [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeTraites.asp?CM=8&CL=ENG>

181. Criminal Code Publication State Gazette No. 26/02.04.1968, in force as of 01.05.1968, Last amendment SG No. 32/27.04.2010, in force as of 28.05.2010 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8881/preview>

182. D.P. & J.C. v. The United Kingdom, no. 38719/97, ECHR 2002 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60673>

183. Daly M. Parenting in contemporary Europe: a positive approach / M. Daly, A. Abela, etc. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2007. – 175 p.
184. E. B. c. France [GC], no. 43546/02, ECHR 2008 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84569>
185. ECtHR. Press release issued by the Registrar. Chamber Judgment. Wallová and Walla v. The Czech Republic (26.10.2006) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-1820815-1910281>
186. ECtHR. Press release issued by the Registrar. Chamber Judgment in the case of Okkali v. Turkey (17.10.2006) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-1813191-1907543>
187. ECtHR. Press release issued by the Registrar. Grand Chamber Judgment in the case of Vo v. France (8.07.2004) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-1047783-1084371>
188. ECtHR. Press release issued by the Registrar. Judgment in the case of Mazurek v. France (1.2.2000) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-68283-68751>
189. ECtHR. Press release issued by the Registrar. Judgment in the case of Scozzari & Giunta v. Italy (13.7.2000) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-68485-68953>
190. European Committee of Social Rights. Conclusions 2011 (UKRAINE). Articles 7, 8, 16, 17, 19, 27 and 31 of the Revised Charter. [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Conclusions/State/Ukraine2011_en.pdf
191. European Convention on the Adoption of Children (Revised) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/202.htm>

192. European Convention on the Exercise of Children's Rights. Explanatory Report [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/160.htm>
193. European Social Charter (revised) [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/163.htm>
194. European Social Charter [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/035.htm>
195. Ewing K. D. The Human Rights Act and Parliamentary Democracy / K. D. Ewing // Modern Law Review. – 1999. – Vol. 62. – Issue 1. – P. 79–99.
196. Geneva Declaration of the Rights of the Child [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>
197. Greer S. C. The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects (Cambridge Studies in European Law and Policy) / Steven C. Greer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 386 p.
198. GRETA. Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/trafficking/Docs/Reports/GRETA_2014_20_FGR_UKR_w_cmnts_en.pdf
199. Hammarberg T. Human rights in Europe: no grounds for complacency / Thomas Hammarberg. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2010. – 370 p.
200. Handyside v. The United Kingdom, no. 5493/72, ECHR 1976 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>
201. Herring J. Medical law and ethics / J. Herring. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 696 p.
202. Hidden in Plain Sight: A statistical analysis of violence against children [Electronic Resource]. – Access Mode : http://files.unicef.org/publications/files/Hidden_in_plain_sight_statistical_analysis_EN_3_Sept_2014.pdf

203. Higgins R. Problems and Process: International Law and How We Use It / Rosalyn Higgins. – Oxford : Oxford University Press, 1995 - 274 p.
204. Homosexualität: strafrechtliche Aspekte. Fernando dos Santos Couto gegen Portugal [Electronic Resource]. – Access Mode : http://echr.coe.int/Documents/FS_Homosexuality_DEU.pdf
205. Information Note on the Court's case-law. No. 170. January 2014 [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_2014_01_170_ENG.pdf
206. Keegan v. Ireland, no. 16969/90, ECHR 1994 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57881>
207. L. and V. v. Austria, no. 39392/98, 39829/98), ECHR 2003 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60876>
208. Leading Cases of the European Court of Human Rights / R.A. Lawson & H.G. Schermers (Eds.). Nijmegen : Ars Aequi Libri, 1997. – 788 p.
209. M. C. v. Bulgaria, no. 39272/98, ECHR 2003 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61521>
210. Mamich O. Age of consent in the case law of the European Court of Human Rights and treaty based obligations of Ukraine before the Council of Europe / O. Mamich // Central and Eastern European Legal Studies. – 2014. – № 2. – P. 269–278.
211. Marckx v. Belgium, no. 6833/74), ECHR 1979 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>
212. Nielsen v. Denmark, no. 10929/84, ECHR 1988 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57545>
213. OHCHR. General comment No. 12 (2009) The right of the child to be heard [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf>

214. OHCHR. General comment No. 13 (2011) The right of the child to freedom from all forms of violence [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.13_en.pdf

215. OHCHR. Status of ratification interactive dashboard. Convention on the Rights of the Child [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://indicators.ohchr.org/>

216. PACE. Doc. 7140. Report on education for gifted children (Rapporteur: Mr Hadjidemetriou, Cyprus, Socialist Group), 13 September 1994 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=8142&Language=EN>

217. PACE. Recommendation 1248 (1994) on education for gifted children [Electronic Resource]. – Access Mode : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=533959&Site=COE>

218. PACE. Recommendation 1286 (1996) on a European strategy for children [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/erec1286.htm>

219. PACE. Recommendation 1443 (2000) International adoption: respecting children's rights [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/mainf.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta00/erec1443.htm>

220. PACE. Recommendation 1561 (2002) Social measures for children of war in South-eastern Europe [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta02/erec1561.htm>

221. PACE. Resolution 1212 (2000) Rape in armed conflicts [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta00/ERES1212.htm>

222. PACE. Resolution 1215 (2000) Campaign against the enlistment of child soldiers and their participation in armed conflicts [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta00/eres1215.htm>

223. PACE. Resolution 1587 (2007) Situation of children living in post-conflict zones in the Balkans [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta07/ERES1587.htm>

224. PACE. Resolution 1670 (2009) Sexual violence against women in armed conflict [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta09/ERES1670.htm>

225. Paton v United Kingdom 3 EHRR 408 1980: Father's rights in termination of a women's pregnancy [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.hrcr.org/safrica/life/paton_uk.html

226. Pinheiro P.-S. World report on violence against children (2006) [Electronic Resource]. – Access Mode : [http://www.unicef.org/lac/full_tex\(3\).pdf](http://www.unicef.org/lac/full_tex(3).pdf)

227. Protecting children against sexual violence: The criminal law benchmarks of the Budapest and Lanzarote Conventions. [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/Reports-Presentations/2571_Child_benchmark_study_V32_pub_4_Dec12.pdf

228. Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. Introduction [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/children/Introduction_en.asp

229. Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocol No. 11 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/117.htm>

230. Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocol No. 11 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Html/009.htm>

231. Recommendation no. R (84) 4 of the Committee of Ministers to member states on parental responsibilities [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/Rec.84.4.%20E.pdf>

232. Recommendation No. R (91) 9 of the Committee of Ministers to Member States on Emergency Measures in Family Matters [Electronic Resource]. – Access Mode : [https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.](https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=572365&SecMode=1&DocId=597904&Usage=2)

[CmdBlobGet&InstranetImage=572365&SecMode=1&DocId=597904&Usage=2](https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=572365&SecMode=1&DocId=597904&Usage=2)

233. Recommendation No.R (97) 5 of the Committee of Ministers to Member States on the protection of medical data [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/dataprotection/EM/EM_R%2897%295_EN.pdf

234. Revised strategy for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 31 March 2004 [Electronic Resource]. – Access Mode : http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/RevisedStrategy_en.pdf

235. Ruxton S. What about us? Children's rights in the European Union, next steps / S. Ruxton. – Brussels : European Children's Network, 2005. – 162 p.

236. Save the children [Electronic Resource]. – Access Mode : <https://www.savethechildren.net/>

237. Shaw M. N. International Law / M. N. Shaw. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 1708 p.

238. Siliadin v. France, no. 73316/01, ECHR 2005 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69891>

239. Sutherland v. The United Kingdom [GC], no. 25186/94, ECHR 2001 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59354>

240. Timishev v. Russia, no. 55762/00, 55974/00, ECHR 2005 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71627>

241. Tyrer v. United Kingdom, no. 5856/72, ECHR 1978 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57587>

242. Van Bueren G. Child rights in Europe / G.Van Bueren. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2007. – 201 p.

243. Van Bueren G. The International Law on the Rights of the Child / G.Van Bueren. – The Hague: Kluwer Law International, 1998. – 435 p.

244. X, Y and Z v. The United Kingdom [GC], no. 21830/93, ECHR 1997 [Electronic Resource]. – Access Mode : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-9428>